

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *

ΥΠΟ

Α. Δ. ΣΙΔΕΡΙ

Είναι φανερόν ὅτι μόνον ἀπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ ἐφεξῆς δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἀπασχόλησιν τῶν σοφῶν μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ μὲ τὰ κοινωνικὰ αὐτοῦ προβλήματα. Ὁ Σωκράτης πρῶτος ἔστρεψε τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ φιλοσοφίαν ἐπὶ τῆς φύσεως (Ἴωνες, Ἀναξαγόρας) εἰς φιλοσοφίαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Διὰ τοῦτον εἰς τὸν Σωκράτην καὶ εἰς τοὺς Σωκρατικούς τὸ πρῶτον εὐρίσκομεν ἀπασχολήσεις κυρίως ἐπὶ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων καὶ συνεπῶς καὶ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν καὶ—ὅπερ ἡμᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα—ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων. Παρὰ τῇ Σωκρατικῇ ὁμῶς φιλοσοφίᾳ ἐν γένει τὸ κύριον αὐτῆς πρόβλημα, ὅπερ κατέχει τὸ κέντρον αὐτῆς, εἶναι τὸ ἠθικὸν πρόβλημα. Ἠθικὰ κατὰ βῆθος προβλήματα εἶναι δι' αὐτὴν καὶ τὰ κοινωνικά, πολιτικά καὶ οἰκονομικά προβλήματα, ὅσα ἀντιμετωπίζει ὁ Σωκράτης κυρίως καὶ οἱ Σωκρατικοὶ μαθηταὶ καὶ ὁπαδοὶ του. Ἐν τῷ αὐτῷ παρ' Ἑλλήσι «σύγχυσιν» τῶν οἰκονομικῶν μετὰ τῶν ἠθικῶν προβλημάτων ὁ καθ. Α. Souchon ἀποδίδει ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἔλλειψιν αὐτονόμου οἰκονομικῆς ἐπιστήμης τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. ἔτι δὲ καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι αἱ κοινωνικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων ἦσαν κληρονομία ἀνατολικῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ Σωκρατικὴ φιλοσοφία τὴν ἀρετὴν τοῦ πολίτου ἐξήρει ἐκ τῆς ὄσφ τὸ δυνατόν ὀλοκληρωτέρας ἐξυτηρητέσεως τοῦ Κράτους (τοῦ συνόλου) (1).

Διὰ τὸν Σωκράτην, νομίζω, ἡ τοιαύτη «σύγχυσις» δέον' νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὸν τὸν χαρακτηῖρα τῆς φιλοσοφίας του, ἣν διακρίνει ἡ ἐπικράτησις

* B o e c h, Die Staatshaltung der Athener 1817 γ' ἔκδ. Berlin 1886.—B. H i l d e r b r a n d, Xenophontis et Aristotelis de oconomia publica doctrinae illustrantur. Marburg 1845.—R o s s i, Les doctrines économiques chez les Grecs, Paris 1856.—L. C o s s a, Di alcuni studi storiei sulla teoria economica dei Greci, Milano 1870.—N. Γ ο υ ν α ρ ά κ η, Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη παρ' Ἀριστοτέλη, Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι. Ἐκδ. Τὰ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἑθν. Πανεπιστημίου, Ἀθῆναι 1888 σελ. 341-431.—Ε. Ἐ μ π ε ι ρ ί κ ο υ, Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, Ἀθῆναι 1892.—G. V o g e l, Die Ökonomik Xesophont. Erlangen 1893.—Α. S o u c h o n, Les theories économiques dans la Grèce antique, Paris 1898.—Θ. Κ ο υ τ ο ὑ π η, Οἰκονομικῶν τῶν Ἑλλήνων. Ἀθῆναι 1908.—Α. Ἀ ν δ ρ ε ά δ ο υ, Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ξενοφώντος. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1928 σελ. 45.

1) Α. S o u c h o n, ἐνθ' ἄν. σελ. 31 κ. ἑ.

τοῦ λόγου ἐπὶ τῆς θελήσεως, ἢ πάντοτε δυνατότητος τῆς εὐρέσεως τοῦ λογικῶς ὀρθοῦ καὶ τὸ κατὰ ταῦτα διδακτὸν τῆς ἀρετῆς (*). Ἡ μελέτη αὐρο τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων, σχέσεων δηλ. τῶν ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων εἶναι ἀντιμετώπισις ἠθικῶν προβλημάτων, λογικῆς δηλ. ταξέως τῶν σχέσεων τούτων, ἐπιβιλλομένης εἰς τὴν θέλησιν. «Οὐδεὶς ἐκὼν κακός» (**).

Ἐπὶ τὸ πρῶτον τοῦτο ἀσχολεῖται μὲ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλάτων. Καὶ ἐνῶ ὁ Ξενοφῶν εἶναι πρακτικὸς μελετητῆς καὶ τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα ἀντιμετωπίζει ὡς πρακτικὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁ Πλάτων ὑψοῦται εἰς θεωρητικὰ ἕψη καὶ εἰς ἰδεώδη μέλουσιν κοινωνίαν.

Ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωκράτους ἀπορρέει ὅτι ὁ ἠθικὸς ἀνθρώπος, ὁ «καλὸς κάγαθός» εἶναι ὁ καλῶς διοικῶν τὸν οἶκόν του καὶ ἐντίμως πλουτῶν, τὰ κοινὰ διαχειριζόμενος ὡς τὰ ἴδια, πιστῶς δὲ ὑπηρετῶν τὴν πατρίδα του (*). Αὕτη εἶναι καὶ ἡ οἰκονομικὴ προοπτικὴ τοῦ Ξενοφώντος (**). Διὰ τούτου τὸ κύριον οἰκονομικόν του ἔργον ὁ «οἰκονομικός», εἶναι διδασκτικὸν βιβλίον καλῆς τοῦ οἴκου διοικήσεως (**).

Τὸ βιβλίον τοῦτο «Οἰκονομικός» ἐγράφη, φαίνεται, ἐν Σκιλοῦντι τῆς Ἡλίδος εἰς τὸ ἀγροτικὸν κτήμα ὅπου ἔζη ὁ Ξενοφῶν μετὰ τὴν ἐξ Ἀθηνῶν ἐξορίαν του (364 π.χ. ¹⁰), μετὰ τὴν κατ' Ἀθηνῶν σύμπροξιν του μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων (Ἀγισιασί), ἀπὸ τῆς δὲ εἰς τὴν γεωργίαν ἀπασχόλησιν

1) 2) A. Fouillée. Histoire de la philosophie, Paris 1920 σελ. 64. —C. Viat, Socrate, Paris 1912 σελ. 87 κ.έ.—A. & M. Croiset. Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλολογίας (μεταφρ. Α. Πουρνόρα) ἔκδ. «Παπύρου», Ἀθήναι 1936 Δ' σελ. 505 κ.ε.

3) Ἀπομνημονεύματα Γ', Δ' Π κ.έ.

4) A. Souehon, ἐνθ. ἀν. σελ. 46.

5) A. Souehon, ἐνθ. ἀν. σελ. 47. Ὁ χαρακτηριστὸς οὗτος τῶν οἰκονομικῶν μελετῶν τῶν ἀρχαίων, ἢ ἑτέρα «σύγχυσις» τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μὲ τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομικὴν, εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς καλῆς διαχειρίσεως τῆς περιουσίας καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας (mesnagerie) εἶναι συνέπεια τῆς ὡς ἄνω συγχύσεως οἰκονομικῆς καὶ ἠθικῆς (Souehon αὐτόθι) καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς οἰκονομικῆς δράσεως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἠθικῆς δεοντολογίας κατὰ Σωκράτην. Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων δὲν εἶναι ἀνευ ἐπιδράσεως ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτικὴ κοσμοθεορία τοῦ Σωκράτους, ζητοῦντος τὴν ἀρετὴν καὶ οὐχὶ τὸν ἀριθμὸν, τὴν ποιότητα καὶ οὐχὶ τὸ πλῆθος (δημοκρατία) ὡς βᾶθρον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῶν κυβερνητῶν καὶ ἀρχόντων (οὐχὶ ἀπὸ κῶμων ἀναδεικνύναι τοὺς ἀρχοντας). Τὰς ἀριστοκρατικὰς ταύτας ἀντιλήψεις (κυβέρνησις ὑπὸ τῶν ἀρίστων) τοῦ Σωκράτους ἀκολουθεῖ ὁ τε Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλάτων. Τοῦ δὲ Σωκράτους κατεργαζομένου τοὺς ἀνθρώπους διὰ τῆς διδασκαλίας του, ἵνα ἀποβῶσιν «ἀριστοὶ» ἢ οἰκονομικὴ τοῦ ἀνθρώπου δράσις ἀποβαίνει καὶ αὕτη ὑπόθεσις τῆς ἠθικῆς.

6) Τὸ κτήμα παρὰ τὴν Ὀλυμπίαν ἐδώρησαν τῷ Ξενοφῶντι οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅταν οὗτος ἐξοισθεῖς ἐξ Ἀθηνῶν ἀπάλεσε τὰ ἐκεῖ κτήματά του (τὸν βίον Ξενοφώντος βλ. εἰς W. C. Hrist. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Λ. Κώνσταντ - Βιβλιοθήκη Μαρσαλή) τόμ. Α. σελ. 631 κ.έ., Ἀθήναι 1900 - Α. Χ.—A. & M. Croiset, ἐνθ. ἀν. σελ. 627 κ.έ.

του συγγραφέως. Είναι συνέχεια των «'Απομνημονευμάτων», ὡς δείκνυται καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς του «ἤκουσα δὲ ποτε αὐτοῦ καὶ περὶ οἰκονομίας τοιάδε διαλεγομένου.....» καὶ περιέχει διάλογον τοῦ Σωκράτους μετὰ Κριτοβούλου περὶ οἰκονομίας καὶ διήγησιν τοῦ Σωκράτους περὶ διαλόγου του μετὰ τῶ Ἴσχομάχου περὶ γεωργίας.

Οὕτως ἡ οἰκονομία κατὰ Σωκράτην εἶναι ὄνομα μαθήσεως («ἐπιστήμης») ὡς ἡ ἰατρικὴ, ἡ οἰκοδομικὴ κλπ., ἔργον δὲ τοῦ καλοῦ οἰκονόμου εἶναι νὰ κυβερνᾷ καλῶς τὸν οἶκόν του (εἰ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον (1)). Οἶκος δὲ ἐστὶ ὄπερ οἰκία καὶ ὅσα ἔξω αὐτῆς πράγματα δηλ. κεκτημένα, χρήσιμα καὶ μὴ βλαβερά (γῆ, πρόβατα, ἵπποι κλπ.) (2) (3). Ἀλλὰ διὰ νὰ εἶναι χρήσιμα τὰ πράγματα πρέπει νὰ γνωρίζωμεν πῶς νὰ μεταχειρίζομεθα (οὐδὲ ἀργυρίον ἐστὶ χρῆμα (4) ἂν μὴ τις ἐπίσταται χρῆσθαι αὐτοῦ). Ἀκόμη δὲ καὶ αἱ μετὰ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις δύνανται νὰ ἀποτελέσουν πλοῦτον («οἰκονόμου ἄρα ἐστὶν ἀγαθοῦ καὶ τοῖς ἐχθροῖς ἐπίστασθαι χρῆσθαι, ὥστε ὠφελεῖσθαι ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν») (5).

Κατὰ ταῦτα τῆς οἰκονομίας ἔργον εἶναι ἡ διαχειρίσις τῆς περιουσίας (6), ἡ δὲ χρησιμότης τῶν πραγμάτων εἶναι τελεολογικὴ σχέσις ἀνθρώπου πρὸς πράγματα ἐξυηρητοῦντα, ὡς μέσα τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ. Προσθίεται δὲ ὁ Σωκράτης, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχωμεν γνώσεις, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ θέλωμεν καὶ νὰ ἐργασθῶμεν τὰ ἀγαθὰ μας, μὴ αὐτοδουλοῦμενοι εἰς τὴν μαλθακότητα, τὴν ἀμέλειαν κλπ. (7), ὥστε καλῶς νὰ κυβερνώμεν τὴν περιουσίαν μας, ὥστε νὰ ἐξαρκῆ αὕτη ἡμῖν καὶ νὰ μὴ ἐλαττοῦται, διότι ἡ ἀξία τῆς περιουσίας εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ ὑποκείμενον, τὰς ἀνάγκας του, τὰς κοινωνικὰς του σχέσεις καὶ ὑποχρεώσεις (8).

Εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ Κριτοβούλου, πῶς λοιπὸν νὰ κυβερνήσῃ τὴν περιουσίαν του διὰ νὰ ἐπαρκῆ καὶ νὰ εἶναι πάντοτε πλούσιος; ὁ Σωκράτης διηγεῖται ὅσα παρὰ Ἴσχομάχου (ἀνδρὸς καλοῦ ἀγαθοῦ παρὰ πάντων θεωρουμένου) ἤκουσε περὶ τῆς εὐταξίας ἐν τῷ οἴκῳ, περὶ τῆς ἀποστολῆς

1) Οἰκονομικὸς Α' 2.

2) Οἰκονομικὸς Α' 5.

3) Δηλ. περιουσίας.

4) Χρήσιμον πρᾶγμα δηλ. wealth (πλοῦτος), ὡς μεταφράζει ὁ Laistner (βλ. M. W. L a i s t n e r, Greek Economics. London 1923, σελ. 29.

5) Οἰκονομικὸς Δ' 6, βλ. καὶ Π λ ο υ τ ᾶ ρ χ ο υ, Πῶς ἂν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο.

6) Οὐκοῦν ἐπιστήμης μὲν τινὸς ἔδοξεν ἡμῖν ὄνομα εἶναι ἡ οἰκονομία, ἡ δ' ἐπιστήμη αὕτη ἐφαίνεται ἡ οἶκους δύνανται αὐξάνειν ἀνθρώποι, οἶκος δ' ἡμῖν ἐφαίνεται, ὄπερ κτήσις ἡ σύμπασα. Κτήσιν δὲ τοῦτο ἐφαμεν εἶναι. ὅ,τι ἐκάστω εἴη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον, ὠθέλημα δὲ ὄντα εὐρίσκειτο πάντα ὀπόσας τις ἐπίστατο χρῆσθαι» (Οἰκονομικὸς 1-5).

7) Οἰκονομικὸς Α' 17 κ.έ.

8) Οἰκονομικὸς Β' 1-8.

τῆς γυναικὸς ἐν αὐτῷ (1), καὶ πῶς ὁ Ἰσχύμαχος ἐδίδουε τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν εἰς τὴν σύζυγόν του (2). Ἐκθέτων περὶ τῷ ὁ Ἰσχύμαχος πῶς διαγεῖ τὴν ἡμέραν του ἐπιστατῶν τὰ κτήματά του, ὅπου μεταβιβῆναι ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ πῶς γυμνάζεται ἵνα εἶναι ἕτοιμος καὶ διὰ τὰ πολεμικὰ ἔργα, πῶς ἐκλέγει τοὺς ἐπιστάτας τῶν κτημάτων του καὶ πῶς φροντίζει νὰ τοὺς ἀμύβῃ ἀναλόγως τῆς ἀποδόσεως, ὥστε νὰ κινῆ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν καὶ πῶς διδάσκει αὐτοὺς, διαγράφει ὁλόκληρον μάθημα γεωργίας, πῶς πρὶν ἐπιληφθῆ τῆς καλλιεργείας ἐξετάζει πρὸς τί εἶναι κατολληλον τὸ ἔδαφος, κρίνων ἐκ τῶν αὐτοφυῶν χόρτων ἢ ἐκ γειτονικῶν κτημάτων, πῶς ὀργώνει τὴν ἀνοιξιν, ἀναστρέφων τὰ φυόμενα χόρτα, ὥστε νὰ ἔχη χλωρὴν λίπανσιν τοῦ ἄγρου, πῶς σπείρει τὸ φθινόπωρον τὰ πρώϊμα, πῶς τὰ ὄψιμα, πῶς ῥίπτει τὸν σπόρον καὶ πῶς γυρίζει τὴν καλαμιάν, πῶς θερίζει, ἀλωνίζει, λιγίζει καὶ πῶς φυτεύει δένδρα.

Ἄνευ τούτων, ἐπιλέγει, οὐδεμίαν ὠφέλεια. Ὁ γεωργὸς τότε μόνον περὶ νὰ πωλῆ ἄγρον τινα, ἂν μὲ τὰ χρήματα ποὺ θὰ εἰσπράξῃ ἐννοεῖ νὰ ἀγοράσῃ καλλίτερον. Τὸ μυστικὸν τῆς ἐπιτυχίας εἰς τὰ οἰκονομικὰ ἔργα εἶναι νὰ γνωρίζῃ καλὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔργον, ποὺ ἀναλαμβάνει, νὰ γνωρίζῃ νὰ κυβερνᾷ ἀνθρώπους καὶ νὰ καθιστᾷ τοὺς ἐργάτας σου (συνεργάτας σου) ἀφωσιωμένους προθυμῶς εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς παραγωγῆς σου (3).

Δύο ἔργα θεωρεῖ ὁ Σωκράτης ἐπιβυλλόμενα εἰς τὸν ἀνθρώπου, γεωργίαν (4) καὶ πολεμικὴν τέχνην. Φέρει δὲ πλὴν τοῦ παραδείγματός τοῦ μάχου, τὸ παράδειγμα τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, ὅστις εἰς καθὲς ἐπαρχίαν (ἐπαρχίαν) ἔχει στρατιωτικούς καὶ πολιτικούς διοικητάς (φρουράρχους ἄρχοντας) ἐπιβλέποντας οἱ μὲν τὴν ἀσφάλειαν, συλλέγοντες καὶ γυμνίζοντες στρατιώτας, οἱ δὲ τὴν γεωργίαν, ὅπως καλῶς οἱ ἄγροὶ καλλιεργῶνται καὶ κῆποι νὰ ὑπάρχωσιν, οἱ καλούμενοι παράδεισοι. Τούτους ἄρχοντας καὶ φρουράρχους καὶ τοὺς πολεμιστάς καὶ τοὺς καλοὺς γεωργοὺς ἀμύβει ὁ βασιλεὺς οὗτος μὲ δῶρα καὶ προαγωγάς, διότι οὔτε γεωργία ἄνευ ἀσφαλείας, οὔτε ἀσφάλεια καὶ ὑπεράσπισις τῆς χώρας ἄνευ καλῆς γεωργίας (5).

Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ ἰδέαι αὗται, ἃς ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει τῷ Σωκράτει εἶναι μὲν κατὰ βάσιν Σωκρατικαί, ἀπηχοῦν ὁμως τὴν νοοτρολίαν γαιο-

1) «Οἰκονομικός» Ε'—Θ' βλ. καὶ κεφ. Γ' 1—16. Ἐνταῦθα πρόκειται μᾶθμα καθαρᾶς οἰκιακῆς οἰκονομίας.

2) «Οἰκονομικός» Γ'.

3) «Οἰκονομικός» ΙΑ'—ΚΑ'.

4) «Τῆς γεωργίας οὐδ' οἱ πάνυ μακάριοι (οἱ εὐτυχέστατοι δηλ. οἱ πλουσιώτατοι) δύνανται ἀπέχειν» (Οἰκονομικός Δ' 1). «Ἐδ μὲν φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἀκασαι, ὅπου δ' ἄς ἀναγκασθῆ ἢ γῆ χειροστέιν ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν τε κατὰ γῆς καὶ κατὰ θάλατταν» (Οἰκονομικός Ε' 17).

5) «Οἰκονομικός» Δ' 1—25.

κτιήμονος καὶ φίλου τῶν πολεμικῶν ἔργων, οἷος ὑπῆρξεν ὁ Ξενοφῶν καθ' ὄλον τὸν βίον του. Ἀριστοκρατικῶν ἀρχῶν, κύριος μεγάλων κτημάτων ἐν Ἀττικῇ θεωρεῖ τὰ ἄλλα, πλὴν τῆς γεωργίας, ἔργα, ἀποδοκιμαστέα (1) καὶ φίλος τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν, ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας μεταβίβει εἰς Περσίαν καὶ συμπολεμήσας μετὰ τοῦ Κύρου (2), ἐξάγει, ὡς εἶδομεν, τὴν πολιτικὴν τῶν Περσῶν καὶ τὸν ὑπ' αὐτῶν πολιτικὸν συνδυασμὸν γεωργίας καὶ πολεμικῶν ἔργων. Ἐνθιμίζει εὐγενῆ τοῦ Μερσααίωνος, δι' ὃν γαιοκτησία καὶ ξίφος εἶναι αἱ μόναι ἀσχολίαι. Ἀλλὰ διὰ τὸν Ξενοφῶντα ἡ περὶ τὰ πολεμικὰ ἱκανότης εἶναι ὑποχρέωσις τοῦ πολίτου πρὸς ἄμυναν καὶ ὑπρέτησιν τῆς πατρίδος του, χωρὶς τὸν ρωμαντισμὸν τῶν ἵπποτῶν τοῦ Μερσαίωνος. Τὴν γεωργίαν πλὴν τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς ἀποτελεσμάτων θεωρεῖ καὶ κατάλληλον ἀσκήσιν τοῦ σώματος, δι' ὃ καὶ ἀποδοκιμαίει τὰς βαναυσικὰς τέχνας (3).

Αἱ περιορισμέναι αὐταὶ οἰκονομικαὶ ἀντιλήψεις καὶ ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρ αὐτῶν, ἐξηγουόμενα βεβαίως ἐκ τοῦ καθεστώτος τῆς δουλικῆς οἰκονομίας τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ὑπὸ τῶν μετοίκων κυρίως καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν τῶν Ἀθησῶν ἀσκήσεως τῶν οἰκονομικῶν λειτουργιῶν τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου (4) μικρὰν ἀπετέλεσαν συμβολὴν εἰς τὴν περαιτέρω μελέτην τῆς οἰκονομίας.

Ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Α. Souchon ὑποστηριζομένη γνώμη ὅτι γενικῶς αἱ οἰκονομικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων οὐδαμῶς συνέβησαν εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης (5) οἷτω γενικῶς ἐκφερομένη, δὲν εἶναι ἀκριβής. Αἱ ἰδέαι τοῦ Ἀριστοτέλους, ἄλλα καὶ τοῦ Πλάτωνος ἀκόμη, ἀπετέλεσαν ἀφειρηθῆς τῆς δημιουργίας τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης τῶν

1) «Συναποδοκιμάζομεν τὰς βαναυσικὰς καλούμενας τέχνας ὅτι καὶ τὸ σῶμα καταλυμαίνεσθαι δοκοῦσι καὶ τὰς ψυχὰς καταγνώουσι» (Οἰκονομικὸς ΣΤ' 5).

2) Βλ. βίον του, ἐνθ. ἀν.

3) «Καὶ γὰρ αἱ γε βαναυσικαὶ καλούμεναι καὶ ἐλίρρητοι εἰσὶ. Καὶ εἰκότως μέντοι πάνυ ἀδοξοῦνται πρὸς τῶν πόλεων. Καταλυμαίνονται γὰρ τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελουμένων ἀναγκάζουσι καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖσθαι. ἔναι δὲ καὶ πρὸς πᾶρ ἡμερθεῖν. Τῶν δὲ σωμάτων θλινομένων καὶ οἱ ψυχὰς πολὺ ἀρρωστότεροι γίνονται. Καὶ ἀσχολίαι μάλιστα ἔχουσι καὶ φίλων καὶ πόλεως συνεπιμελεῖσθαι αἱ βαναυσικαὶ καλούμεναι, ὥστε οἱ τοιοῦτοι δοκοῦσι κακοὶ εἶναι καὶ φίλους χρεῖσθαι καὶ τοῖς πατρίσιν ἀλεξίτηρες εἶναι. Καὶ ἐν ἐνίαις μὲν τῶν πόλεων, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς εὐπολέμοις δοκοῦσαι εἶναι. οὐδ' ἔξεστι τῶν πολιτῶν οὐδενὶ βαναυσικὰς τέχνας ἐργάζεσθαι» (Οἰκονομικὸς Δ' 2,3).

4) Ὁ M o n h e r t θεωρεῖ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας τοῦ Ξενοφῶντος, ὡς ρωμαντικὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς ὑπὸ τὰ ὄμματά του ἀναπτυσσομένης χρηματικῆς οἰκονομίας (geldwirtschaft) τῶν Ἀθησῶν (P. M o n h e r t - geschichte der National-ökonomie. Jena 1927 σελ. 20 - 22).

5) Α. S o u c h o n ἐνθ. ἀν. σελ. 29. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄκρω ἀντίθετος γνώμη ἦν ἐπὶ τῆς μεταψηφίας τῶν οἰκονομολόγων στηρίζει ὁ Θ. Κ ο υ τ ο ὑ π η ς εἶναι ὑπερβολικὴ (βλ. Κοιτυπὴ ἐνθ. ἀν. σελ. 27 γ. ε).

νεωτέρων χρόνων (1). Ὁ Ξενοφῶν εἶναι βεβαίως ὁ ὀλιγώτερον συμβαλὼν εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως ἐπὶ τῆς οἰκονομίας. Δὲν κινεῖται εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς διακριβώσεως σχέσεων καὶ αἰτίων τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων καὶ πράξεων. Δὲν ἔχει ἐνώπιόν του τὴν οἰκονομίαν τῆς κοινωvίας καὶ δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ τοῦναντίον ἔχει θέμα τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν σκοπιμότητα τῶν ἐν αὐτῇ ἔργων.

Εἰς τὸν «Οἰκονομικόν» δὲν ἐξετάζει τοὺς ὄρους χρήσεως τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς ἐν τῇ ἔξυμνουμένη γεωργικῇ ἐκμεταλλεύσει, οὔτε τοὺς ὄρους διαθέσεως τῶν παραγομένων προϊόντων. Ἐχει κυρίως ὑπ' ὄψει μεγάλην γαιοκτησίαν, ἢ καλλιέργεια τῆς ὁποίας γίνεται δι' ἀγροληπτῶν ἢ δούλων, ὧν ἡ οἰκονομικὴ σημασία καὶ δύναμις, μικρὰ τότε ἐν Ἀθήναις, ἀμελεῖται νὰ ἐξετασθῇ. Ὁ ὕμνος τῆς γεωργίας οἴτως, εἶναι ὕμνος τῆς πλουσίας ζωῆς τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονος καὶ οὐχὶ τοῦ μικροῦ γεωργοῦ, τοῦ ἐκτημόρου ἀγρολήπτου, τοῦ ἀργεργάτου. Ἐν τούτοις ὁ Ξενοφῶν δὲν εἶναι ἄμοιρος πάσης οἰκονομικῆς σκέψεως—ὅσονδήποτε πρακτικὸς—καὶ εἰς αὐτὸν τὸν «Οἰκονομικόν», καὶ ὄντως συνεισφέρει καὶ τὴν διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὕλην (2). Ὁ ὑπ' αὐτοῦ ὄρισμός τῆς περιουσίας (οἴκου), ὡς ὄλου περιλαμβάνοντος πράγματα, κτήματα (κεκτῆμένα), ἀνθρώπους καὶ οἰκονομικὰς σχέσεις, εἶναι σήμερον κτῆμα τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιτυχὴς διαχείρισις τοῦ «οἴκου», ὅχι μόνον τοῦ ἰδίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ξένου ἔναντι μισθοῦ καταβαλλομένου τῷ διαχειριστῇ (3), ἀποτελοῦσα ἀντικείμενον τῆς οἰκονομικῆς «τέχνης» (4) εἶναι σήμερον, ἐν ἄνωτέρω καὶ βαθυτέρω βεβαίως ἐννοίᾳ, ἀντικείμενον τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης εἰς εἰδικὸς κλάδους αὐτῆς.

Καθορίζων περαιτέρω τὰ στοιχεῖα τῆς περιουσίας, καὶ δὴ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, ὁ Ξενοφῶν φρονεῖ ὅτι ταῦτα εἶναι τὰ χρήσιμα καὶ μὴ ζημιωτικὰ πράγματα. Ζημιωτικὰ δὲ πράγματα εἶναι οὐχὶ μόνον τὰ ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν ἄχρηστα ἢ βλαβερά, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀνικανότητος τοῦ χρησιμοποιοῦντος αὐτὰ καθιστάμενα τοιούτα «Νή, Δί' ἔφη ὁ Κριτόβουλος, ὅτι γέεις ἀγαθὸν κέκτηται, οὐ μὰ Δί' οὐκ εἶ κακὸν τοῦτο κτῆμα ἐγὼ καλῶ. Σὺ ἔαικας τὰ ἐκίστω ὠφέλιμα κτήματα καλεῖν, πάνυ μὲν οὖν, ἔφη, τὰ δὲ γε βλάπτοντα ζημίαν ἐγωγε νομίζω μᾶλλον ἢ χρήματα. Κάν ἄρα γέ τις ἵππον πριάμενος μὴ ἐπίστηται αὐτῷ χρῆσθαι, ἀλλὰ καταλίπτων ἀπ' αὐτοῦ κακὰ λαμβάνει, οὐ χρήματα αὐτῷ ἔστιν ὁ ἵππος, οὐκ εἴπερ τὰ χρήματα ἔστιν ἀγαθόν, οὐδ' ἄρα γε γῆ ἀνθρώπῳ ἔστι χρήματα, ὅστις οὕτως ἐργάζεται

1) Βλ. πλὴν ἄλλων καὶ W. S c o t t, Greek influence on Adam Smith etc. *Etudes dédiées à la memoire d'André Andreades*. Athènes 1910 σελ. 79 κ. ἔ.

2) Ν. Γ ο υ ν α ρ ά κ η, ἐνθ. ἀν. σελ. 401.

3) «Οἰκονομικός» Α' 4.

4) Αὐτόθι.

αὐτήν, ὥστε ζημιοῦσθαι ἐργαζόμενος, οὐδὲ ἡ γῆ μέντοι χρήματα ἐστίν, εἴπερ ἀντὶ τοῦ τρέφειν πεινῆν παρασκευάζει, οὐκοῦν καὶ τὰ πρόβατα ὡσαύτως..... Σὺ ἄρα, ὡς ἔοικε τὰ μὲν ὠφελούντα χρήματα ἡγεῖ, τὰ δὲ βλάπτοντα οὐ χρήματα. Οὕτως Ταυτὰ ἄρα ὄντα τῷ μὲν ἐπισταμένῳ χρῆσθαι αὐτῶν ἐκάστοις χρήματα ἐστί, τῷ δὲ μὴ ἐπισταμένῳ οὐ χρήματα, ὥσπερ γε αὐλοὶ τῶν μὲν ἐπισταμένῳ ἕξιως λόγου αὐλεῖν χρήματα ἐστί, τῷ δὲ μὴ ἐπισταμένῳ οὐδὲν μᾶλλον ἢ ἄχρηστοι λίθοι, εἰ μὴ ἀποδίδοι τό γε αὐτούς. Τοῦτ' αὖ φαίνεται ἡμῖν, ἀποδιδόμενοι μὲν οἱ αὐλοὶ χρήματα, μὴ ἀθητιδομένοις ἀλλὰ κεκτημένοις οὐ, τοῖς μὴ ἐπισταμένοις αὐτοῖς χρῆσθαι; Καὶ δι' ὁμολογουμένων γε, ὡ Σώκρατες, ὁ λόγος ἡμῖν χωρεῖ, ἐπεὶπερ εἰρηται τὰ ὠφελούντα χρήματα εἶναι, μὴ πωλούμενοι μὲν γὰρ οὐ χρήματα εἰσὶν οἱ αὐλοὶ, οὐδὲν γὰρ χρήσιμοι εἰσὶ, πωλούμενοι δὲ χρήματα. Πρὸς ταῦτα δ' ὁ Σωκράτης εἶπεν. Ἦν ἀπίστηται γε πωλεῖν. Εἰ δὲ πωλοῖη αὐτὸς πρὸς τοῦτον, ὅς μὴ ἐπίσθηται χρῆσθαι οὐδὲ πωλούμενοι εἰσὶ χρήματα κατὰ γε τὸν σὸν λόγον» (1). Ἡ σημερινὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης περὶ ἀγαθοῦ ἀντίληψις εἶναι διάφορος. Ἀγαθὸν εἶναι πᾶν ἱκανοποιῶν ἀνθρωπίνης χρείας, ἀδιάφορον ἂν ὁ χρησιμοποιοῦν τοῦτο γνωρίζει νὰ τὸ χρησιμοποιοῖ ἢ ὄχι.

Ἐν τούτοις εἰς ὄλην αὐτήν τὴν περὶ ἀγαθοῦ διδασκαλίαν τοῦ Ξενοφῶντος ἰσχυρὰ νύξις δίδεται διὰ τὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ περαιτέρω εἰσαχθεῖσαν διάκρισιν ἀξίας χρήσεως καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. ἦν παρουσιάζει διὰ τῆς ἀξίας τῶν μὴ χρησίμων ὑποκειμένων τινί, ἀλλὰ πωλουμένων αὐλῶν. Ὁρθότερον διετύπωσε τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης (2), χωρὶς ἄλλως τε τὴν ἐπιφύλαξιν, ἣν διατυπώνει ὡς ἄνω ὁ Ξενοφῶν ὅτι οἱ αὐλοὶ πωλούμενοι εἶναι ἀγαθὸν διὰ τὸν πωλοῦντα, οὐχὶ δὲ διὰ τὸν ἀγοράζοντα, ἐὰν οὗτος δὲν γνωρίζει νὰ χρησιμοποιοῖ αὐτούς.

Ἀλλὰ διὰ τὸν Ξενοφῶντα ἡ κρίσις περὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν δὲν εἶναι ἀντικειμενική, ἀλλὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ δρῶν ὑποκείμενον, σκοπούμενης πάντοτε τῆς ὀρθοτέρας καὶ ἀτομικῶς σκοπιμωτέρας διὰ τὸ δρῶν ὑποκείμενον οἰκονομικῆς δράσεως πρὸς ἐνεργὸν καὶ οὐχὶ μαλθακὸν ἢ ἀμελῆ ἀλλὰ μετὰ λόγου, ἐντεῦθεν δὲ ἠθικὸν κατὰ τὴν Σωκρατικὴν φιλοσοφίαν, βίον. Ἀξιόλογος εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ γνώμη τοῦ Ξενοφῶντος, ἡ ὡς γνώμη τοῦ Ἰσοχράτου ἐκτιθεμένη, ὅτι ἡ ἐπὶ ποσοστῶ ἀμβιβόμενη ἐργασία καὶ κινουσα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐργαζομένου εἶναι ἰδιαιτέρως ἀποδοτικὴ γνώμη ἐξελιχθεῖσα σήμερον εἰς νεώτερα συστήματα ἀμοιβῆς ἐπὶ ποσοστῶ τῆς ἀποδόσεως ἢ τῶν κερδῶν. Ἐξαιρετικῆς δὲ σημασίας εἶναι διὰ τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα ἡ ἐκφερομένη ἀρχὴ ὅτι διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ἐπιχειρήσεώς τινος συμφέρον εἶναι οἱ ἐργάται αὐτῆς νὰ καταστῶσι συνεργάται καὶ συνενδιαφερόμενοι ἐν αὐτῇ. Τέλος δὲ εἰς τὰς οἰκο-

1) «Οἰκονομικός» Α' 7—12.

2) «Ἐκάστου δὲ κτήματος διετὴ ἢ χρῆσις ἐστίν, ἀμφοτέραι δὲ καθ' αὐτὸ μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ὁμοίως καθ' αὐτό, ἀλλ' ἡ μὲν οἰκεία, ἡ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τῆς ὑπόδησις καὶ ἡ μεταβλητικὴ» (Πολιτικά Α' 11.

νομικὰς σχέσεις τοῦ Ξενοφώντος δέον νὰ ἀναφέρωμεν τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν Κύρου Παιδείᾳ ἀναφερομένην σημασίαν τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, ἣτις καὶ τὸν καταμερισμὸν τῶν ἔργων ἐν τῷ οἴκῳ (ιδιωτικῇ οἰκονομικῇ ἐννοίᾳ) ὑπερβαίνει καὶ τῆς τοῦ Ἀδάμ Σμιθ σπουδαίας περιγραφῆς τοῦ φαινομένου προηγείται «ἐν μὲν γὰρ ταῖς μικραῖς πόλεσιν οἱ αὐτοὶ ποιοῦσι, κλίνην, θύραν, ἄροτρον, τράπεζαν πολλάκις δ' ὁ αὐτὸς οὔτος καὶ οἰκοδομὴν καὶ ἀγαπᾷ ἦν καὶ οὕτως ἱκτινοῦς αὐτὸν τρέφειν ἐργοδότας λαμβάνη, ἀδύνατον οὖν πολλὰ τεχνώμενον ἀνθρώπον πάντα καλῶς ποιεῖν. Ἐν δὲ ταῖς μεγάλαις πόλεσιν διὰ τὸ πολλοὺς ἐκάστου δεῖσθαι ἀρκεῖ καὶ μία ἐκάστω τέχνη εἰς τὸ τρέφεσθαι : πολλάκις δὲ οὐδ' ὅλη μία ἀλλ' ὑποδήματα πωλεῖ ὁ μὲν ἀνδρεία ὁ δὲ γυναικεῖα ἔστι δ' ἔνθα καὶ ὑποδήματα ὁ μὲν νευρορραφῶν μόνον τρέφεται, ὁ δὲ σχίζων, ὁ δὲ χιτῶνας μόνον συντέμνων, ὁ δὲ γε τούτων οὐδὲν ποιῶν, ἀλλὰ συντιθεὶς ταῦτα ἀνάγκη οὖν τὸν ἐν βραχυταίῳ διατρίβοντα ἔργῳ τούτῳ καὶ ἀριστα δὴ ἠναγκᾶσθαι τοῦτο ποιεῖν» (').

* *

Τὸ ἕτερον τῶν οἰκονομικῶν ἔργων τοῦ Ξενοφώντος—δημοσιονομικὸν τοῦτο—εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον : Π ὁ ρ ο ι ἦ π ε ρ ι π ρ ο σ ὀ ῥ ω ν. Τοῦτο ἐγράφη πιθανῶς κατὰ τὸ προτελευταῖον ἔτος τοῦ βίου του (355 π. χ.) (') ἐν Σικλοῦντι, ὅπου ἀνεπαύετο ἀσχολούμενος εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἐκεῖ ἀγροκτηματός του καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν (*). Τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον προεκάλεσεν ἢ τότε δημοσιονομικὴ κατάστασις τῆς πατρίδος του μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν συμμαχικῶν φόρων καὶ τὰς μεγάλας ἐκ τῶν διαρκῶν πολέμων δαπάνας καὶ τὰς ἔνεκα τούτων μεγάλας ἐπὶ τῶν εὐπορωτέρων τάξεων ἐπιβαρύνσεις (εἰσφοραί). Εἶναι γνωστὸν, διὸ ὀλόκληρος ἢ μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀνατροπὴν τῶν 30 τυράννων (403 π. χ.) πεντηκονταετία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ξενοφώντος (355 π. χ.) διέφθουσαν ἐν πολέμοις καὶ πολεμικαῖς περιπετείαις, πολέμοις ἐμφυλίοις μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων (Ἀθηνῶν, Σπάρτης, Θηβῶν κλπ.) καθ' ἃς ἐναλλοξὺ συνεμάχοντο ἢ ἀντεμάχοντο αὐταὶ πρὸς ἀλλήλας διώκουσαι τὴν ἡγεμονίαν (Ἡγεμονία Σπάρτης, Β' ἡγεμονία Ἀθηνῶν, ἡγεμονία Θηβῶν) ἐπὶ τῶν λοιπῶν πόλεων. Οἱ πόλεμοι οὗτοι ἔφθειραν τὰ οἰκονομικὰ τῶν Ἀθηναίων. Ὑπὸ τὸ Δημοκρατικὸν καθεστῶς ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων μειουμένων τῶν συμμαχικῶν φόρων (συντάξεων) (') καθ' ὃν λόγον ἐμειοῦτο ἢ πολιτικὴ ἰσχύς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ τῶν πολεμικῶν δαπανῶν ἀξίανόμε-

1) Κύρου Παιδεία Η' 2,5.

2) Βλ. Α. Ἀ ν δ ρ ε ἀ δ ο υ, Ἀνατόμ. εἰς Ἀνδρ. Ἀνδρεάδου ἔργα (ἐκδ. Νομικῆς σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι I 1938 σελ. 4.

3) Βλ. βίον Ξενοφώντος ἐνθ. ἀν. Ἀμφίβολον ἐν ὁ Ξενοφῶν ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας μετὰ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ κατ' αὐτοῦ περὶ ἔξορίας ψηφίσματος ἔζησεν εἰς τὴν πατρίδα του τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του (βλ. βίον Ξεν. ἐνθ. ἀν.

4) Α. Ἀ ν δ ρ ε ἀ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, τόμ. Α' Ἀθῆναι 1928 σελ. 288 κ. ἐ.

νων, ἠΰξανε τοὺς ἐπὶ τῆς περιουσίας τῶν εὐπόρων τάξεων ἐκτίκτους φόρους (φόρους κεφαλαίου, ὡς οὐχὶ ἐπακριβῶς ἀποκαλεῖ τούτους ὁ Ἀνδρεάδης), τὰς «εἰσφορὰς» (1).

Τὰς ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἐκτιθεμένας δημοσιονομικὰς ἰδέας τοῦ Ξεν. ἰθύνουν αἱ περὶ τῆς τότε καταστάσεως πολιτικαὶ τοῦ ἰδέαι. Ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηναίων κηρύσσεται ὑπὲρ εἰρήνης καὶ συνεννοήσεως μὲ τὰς ἄλλας Ἑλλ. πόλεις, φρονῶν ὅτι ὁ διὰ πολέμου ἀγὼν μεταξὺ τῶν πόλεων πρὸς ἡγεμονίαν, δὲν ἦτο πλέον συμφέρον καὶ δοξάζων καὶ ὅτι διὰ τῆς εἰρήνης δύνανται νὰ ἡγεμονεύσῃσι τῶν ἄλλων πόλεων αἱ Ἀθηναί (2). Ἄλλ' οὐχ ἦττον ἐπηρεάσαν αὐτὸν καὶ αἱ κοινωνικαὶ καὶ πολιτειακαὶ τοῦ ἰδέαι, ἡ ἀντίθεσις τοῦ πρὸς τὸν δῆμον, αἱ ὀλιγαρχικαὶ καὶ ἀριστοκρατικαὶ τοῦ ἰδέαι, ἡ ἀντίθεσις τοῦ πρὸς τὰς ἔνεκα τοῦ πολέμου αὐξανομένης διαρκῶς ἐπιβαρύνσεις «εἰσφορὰς» ἐπὶ τῶν πλουσίων (3). Αἱ προτεινόμεναι δ'

1) Α. Ἀ ν δ ρ ε ἄ δ ο υ, Αὐτόθι σελ. 414 κ. ε.

2) «Εἰ δὲ τινες οὕτω γινώσκουσι, ὡς ἔάν τῆ πόλις εἰρήνην ἄγουσα διατελεῖ ἀδυνατωτέρα καὶ ἀδοξωτέρα καὶ ἦττον ὀνομαστὴ τῇ Ἑλλάδι ἔσται, καὶ οὗτοι γε ὡς ἐμῆ δόξῃ παραλόγως σκοποῦσι. Εὐδαιμονέστεροι μὲν γὰρ δῆπον πόλεις γίνονται, αἱ ἂν πλείστον χρόνον ἐν εἰρήνῃ διατελώσι πασῶν δὲ πόλεων Ἀθηναί μάλιστα πεφύκασι ἐν εἰρήνῃ αἰῆσθαι. Τινες γὰρ ἡσυχίαν ἀγοῦσης τῆς πόλεως οὐ προσδοκοῦντ' ἂν αὐτῆς ἀρξάμεναι ἀπὸ ναυκλήρων καὶ ἐμπόρων; οὐχ οἱ πολῦσιτοι; οὐχ οἱ πολῦνοι; τί δὲ οἱ πολυέλαιοι; τί δὲ οἱ πολυπρόβατοι; τί δὲ οἱ γνώμη καὶ ἀργυρίῳ δυνάμενοι χρηματίζεσθαι; καὶ μὴ χειροτέχναι κλπ... Εἰ δὲ πρὸς ταῦτα μὲν οὐδεὶς ἀντιλέγει, τὴν δὲ ἡγεμονίαν βουλόμενοι τινὲς ἀναλαβεῖν τῇ πόλει, ταύτην διὰ πολέμου ἢ δι' εἰρήνης ἡγοῦνται ἂν καταπραχθῆναι, ἐννοησάτωσαν πρῶτον μὲν τὰ Μηδικὰ, πότερον βισζόμενοι ἢ εὐεργετοῦντες τοὺς Ἑλληνας ἡγεμονας τε τοῦ ναυτικοῦ καὶ Ἑλληνοταμίαις ἐτύχομεν. Ἔτι δ' ἐπεὶ ὡμῶς ἄγαν δόξασα προστατεῦειν ἡ πόλις ἐστερηθῆ τῆς ἀρχῆς; οὐκοῦν καὶ Θηβαῖοι, εὐεργετούμενοι, ἡγεμονεῦειν αὐτῷ ἔδωκαν Ἀθηναῖοι; Ἀλλὰ μὴν καὶ Λακεδαιμόνιοι οὐ βλασφθέντες ὑφ' ἡμῶν, ἀλλ' εὐπάσχοντες ἐπέτρεψαν Ἀθηναίους περὶ τῆς ἡγεμονίας θέσθαι ὅπως βούλοιντο. Νῦν δὲ γε διὰ τὴν ἐν τῇ Ἑλλάδι ταραχὴν παραπετωκέναι μοι δοκεῖ τῇ πόλει, ὥστε καὶ ἄνευ πονων καὶ ἄνευ κινδύνων καὶ ἄνευ δαπάνης ἀνακτῆσθαι τοὺς Ἑλληνας. Ἔστι μὲν γὰρ πειρᾶσθαι διαφυλάττειν τὰς πολεμούσας πρὸς ἀλλήλας πόλεις ἔστι δὲ συναλλάττειν, αἵτινες ἐν αὐταῖς στασιάξουσι... ἐγὼ μὲν οὐδὲν ἂν οἶμαι θυμαστὸν εἶναι, εἰ καὶ πάντα τοὺς Ἑλληνας ὁμογνώμονας τε καὶ συνόρκους καὶ συμμάχους λάβοιτε... ἐγὼ μὲν οἶμαι πάντα ἂν εὐχεσθαι μετὰ τὰς ἑαυτοῦ πατρίδας Ἀθῆνας μάλιστα σώζεσθαι. Εἰ δὲ τις αὐ εἰς χρήματα κερδαλέωτερον εἶναι τῇ πόλει πόλεμον ἢ εἰρήνην ἐγὼ μὲν οὐκ οἶδα, πῶς ἂν ἄμεινον ταῦτα κριθεῖη, ἢ εἰ τις τὰ προγεγενημένα ἔτη ἀνασκοπεῖ τῇ πόλει πῶς ἀποβέβηκεν. Εὐρήσει γὰρ τότε παλαιὸν ἐν εἰρήνῃ μὲν πάνυ πολλὰ χρήματα εἰς τὴν πόλιν ἀνερχθέντα, ἐν πολέμῳ δὲ ταῦτα πάντα καταδαπανηθέντα, γινώσται δὲ ἦν σκοπῇ καὶ ἐν τῷ νῦν χρόνῳ διὰ μὲν τὸν πόλεμον καὶ τῶν προσόδων πελλὰς ἐκλιπούσας, καὶ τὰς εἰσελθούσας εἰς παντοδαπὰ πολλὰ καταδαπανηθείσας, ἐπεὶ δὲ εἰρήνην κατὰ θάλατταν γεγένηται ἠΰξημένας τε τὰς προσόδους καὶ ταύτας ἔξον πολιταῖς χρῆσθαι ὅ,τι βούλοιντο» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Ε' 2—12).

3) Οὕτω βλέπομεν αὐτὸν τὸν φίλον τῶν πολέμων καὶ τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν ἔμμανῆ κήρυκα τῆς εἰρήνης, αὐτὸν τὸν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας μεταβάντα εἰς

ὅτι αὐτοῦ οἰκονομικαὶ ἐν γένει καὶ δημοσιονομικαὶ ἰδέαι προϋποθέτουν περιόδον εἰρήνης (1).

Ἡ περὶ «πόρων ἢ προσόδων» συγγραφὴ αὕτη τοῦ Ξενοφώντος σκοπεῖ τὴν πρῶτασιν μέτριον, δικαιότερον κατὰ τὴν γνώμην του, ἐν τῇ τότε δημοσιονομικῇ πολιτικῇ τῶν Ἀθηναίων, ἧτις κατ' αὐτόν, δὲν ἐδικαιολογεῖτο ἐκ τῆς φρονιδοῦ ἀνακρινύσεως τῶν πτωχῶν ἐκ τῶν δημοσίων βυρῶν(2).

Ἐκδέχεται τὴν φύσιν καὶ τοποθεσίαν τῆς Ἀτακῆς, ὅτι αὕτη εἶναι πρόσφορος εἰς ποικίλην παραγωγὴν, καὶ ὅτι εἶναι τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ὥστε τὰ προϊόντα τῆς εὐκόλως νὰ μεταφέρονται εἰς ἄλλους τόπους. «Τὸ μὲν τὰς ὥρας ἐνθάδε πρᾶσιτάς εἶναι καὶ αὐτὰ τὰ γινόμενα μαρτυρεῖ... ὥσπερ δὲ ἡ γῆ αὐτῶ καὶ ἡ περὶ τὴν χώραν θάλασσα παμφοροτάτη ἐστί. Καὶ ὅσα οἱ θεοὶ ἐν ταῖς ὥραις παρέχουσι καὶ ταῦτα πάντα ἐνταῦθα πρωταίετα μὲν ἄρχεται, ὀψιαίτατα δὲ λήγει.... Πέφυκε μὲν γὰρ λίθος ἐν αὐτῇ ἄφθονος, ἐξ οὗ κάλλιστοι ναοὶ καὶ βωμοί... Καὶ ὑπάρρητος ἐστὶ σαφῶς θεῖα μοῖρα.... Τῆς Ἑλλάδος δὲ καὶ πάσης τῆς οἰκουμένης ἀμφὶ τὰ μέσα ἀπεῖσθαι τὴν πόλιν. Ὅσφ γὰρ ἂν

Περσὶν καὶ πολεμήσαντα μετὰ τοῦ Κύρου εἰς τὴν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἐκστρατείαν, τὸν ὀδηγήσαντα τοὺς μισθοὺς εἰς Ἑλλάδα μετὰ τὴν εἰς Κοῖναξιν δρυσικὴν ἦσαν τοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου, τὸν πολεμήσαντα μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν κατὰ τῆς περὶδῶς του—ἐφ' ἧ καὶ ἀκρούχθη προδοτῆς καὶ ἐστερήθη τῆς περιουσίας του—τὸν ἀπὸστειλάντα ἔπειτα τοῦ νότιος του νὰ πολεμήσῃ μετὰ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν—ἐφ' ἧ καὶ ἀνκλήθη, ὡς λέγεται, τὸ κατ' αὐτοῦ ψήφισμα. Ἡ ἀντίθεσις του πρὸς τὴν ἐπιβίβρυσιν τῶν πλουσίων ἐνεκα τοῦ πολέμου φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τελευταίου συμπερσισματικοῦ κεφαλαίου τοῦ περὶ πόρων ἔργου τούτου «πρακτομένων δὲ αὐτῶν προσφιλέστεροι μὲν τοῖς Ἕλλησι γινόμεθα...οἱ δὲ πλοῦσοι τῆς εἰς τὸν πόλεμον δαπάνης ἀπαλλαγῆσονται» ΣΤ' 1. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη κατὰ τοῦ δήμου, λόγῳ τῶν ἐπὶ τῶν πλουσίων ἐπιβουρυσῶν ἐνεκα τῶν πολέμων καὶ ἡ εἰρηνοφιλος πολιτικὴ παρατηρεῖται καὶ παρ' ἄλλοις συγχρόνοις τοῦ Ξενοφώντος, ἀριστοκρατικῶν ἐπίσης φρονημάτων ὡς παρ' Ἀριστοφάνει βλ. τὰς κωμῶδας: Ἀχαρνεὺς, Εἰρήνη, Πλοῦτος, Σφήκες). Βαθῶς παρατηρεῖ ὁ κητ. R. G o n n a r d : «l'aristocratie essayait de faire prevaloir des idées pacifiques et recrutait le parti des «laconisants» est si l'on peut dire des internationalistes. De nos jours ces faits semblent de nature à étonner; l'explication en est pourtant simple. De la guerre alors, le riches supportaient le principal poids; pour la plébe elle était un prétexte à des distribution gratuites». R. G o u n a r d — Les idées économiques d'Aristophane εἰς «Revue d'Economie politique» 1904 σελ. 57.

1) «Εἰ δὲ σαφές δοκεῖ εἶναι, ὡς μέλλουσι πᾶσαι αἱ πρόσοδοι ἐκ πόλεως προσεῖναι ὅτι εἰρήνην δεῖ ὑπάρχειν....» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Ε' 1).

2) «Ἐγὼ μὲν ταῦτα ἀεὶποτε νομίζω, ὅποιοι τινες ἂν οἱ προστάται ὦσι, τοιοῦτοι τινες καὶ τὰς πολιτείας γίνεσθαι. Ἐπεὶ δὲ τῶν Ἀθηναίων προσηκότων ἐλέγοντο τινες, ὡς γινώσκουσι μὲν τὸ δίκαιον, διὰ δὲ τὴν τοῦ πλήθους πενίαν ἀναγκάζεσθαι ἔφασαν ἀδικώτεροι εἶναι περὶ τῆς πόλεως ἐκ τούτου ἐπεχείρησα σκοπεῖν, εἴ πη δίκαιον ἂν οἱ πολῖται διατρέφεσθαι ἐκ τῶν ἐαυτῶν» (Ξενοφώντος Πόροι ἢ περὶ προσόδων Α' 1).

τινες πλείον ἀπέχουσι αὐτῆς, τοσοῦτω χαλεπωτέρους ἢ ψύχεσιν ἢ θάλλεσιν ἐντυγχάνουσιν. Ὅποσοι τ' ἂν αὐ βουλευθῶσιν ἀπ' ἑσχατίων τῆς Ἑλλάδος ἐπ' ἑσχατι ἀφικέσθαι, πάντες οὗτοι ὥσπερ κύκλου τόρονον τὰς Ἀθήνας ἢ παραπλέουσι ἢ παρέρχονται. Καὶ μὴν οὐ περίρρυτος γε οὔσα, ὅμως ὥσπερ νῆσος πᾶσιν ἀνέμοις προσάγεται τε ὣν δεῖται, καὶ ἀποπέμπεται ἅ βούλεται. ἀμφιθάλασσοσ γὰρ ἐστὶ καὶ κατὰ γῆν δὲ πολλὰ δέχεται ἐμπόρια ἠπειρος γὰρ ἐστὶ» (1). Προσθέτει ὅτι χάρις εἰς τοὺς μετοίκους καὶ αἱ τέχναι, αἵτινες, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (εἰς τὸν Οἰκονομικὸν) ἀποδοκιμάζονται ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, καλλιεργοῦνται καὶ δὴ συνεχῶς καὶ ἐπωφελῶς τῇ πολιτείᾳ, διότι οἱ μέτοικοι δὲν στρατεύονται, δὲν διακόπτουσιν οὕτω τὰ ἔργα τῶν κατεβάλλουσι καὶ τὸ μετοίκιον (κεφαλικὸν φόρον τῶν μετοίκων) (2). Ἐξαιρῶν δὲ τὴν καταλληλότητα τῆς χώρας διὰ τὸ ἐμπόριον, λόγῳ τῶν πλοίων καὶ τῶν λιμένων, οὓς διαθέτει προσθέτει καὶ τὸ σπουδαῖον πλεονέκτημα ὅτι τὸ Ἀθηναϊκὸν νόμισμα εἶναι δεκτὸν εἰς τὰς ξένας ἀγοράς, ὥστε οἱ εἰσάγωγεῖς ξένιον ἐμπορευμάτων δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν ξένην κομίζοντες ἐμπορεύματα, ἀλλὰ μόνον χρῆμι καὶ καταλήγει συνιστῶν εὐνοίαν τῶν ἐμπόρων, τιμὰς καὶ προνόμια ἵνα ἔλκυσθῶσιν οὗτοι (3).

Ἀποβλέπων ὅθεν εἰς εἰρήνην καὶ εἰρηνικὰ τοῦ λοιποῦ ἔργου τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ ὑποστηρίζων τὴν δυνατότητα αὐξήσεωσ τοῦ ἐμπορίου προτείνει τὰ ἑξῆς μέτρα πρὸς βελτίωσιν τῆς οἰκονομίας τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεωσ τῆς πόλεωσ : α) ἐνίσχουσιν τοῦ ἐμπορίου, β) κατασκευὴν ὑπὸ τοῦ Κράτουσ ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἐκμίσθωσιν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐμπόρουσ, γ) ἐνταυτικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀργυρωρυχείων τοῦ Λαυρίου, δ) ἀγορὰν ὑπὸ τοῦ Κράτουσ δούλων καὶ ἐκμίσθωσιν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐπιχειρηματίας, τοὺς ἐκμεταλλευσόμενουσ τὰ ἀργυρωρυχεῖα Λαυρίου καὶ ε) δημοσίαν ἐπιχειρησιν ἐξορυξέωσ ἀργύρου καὶ οἶνεῖ συνεταιριστικὴν σύμπραξιν τῶν ἀναλαμβάνόντων τὴν ἐκμετάλλευσιν ἀργυρωρυχείων, ἵνα τὰ βάρη τῶν ἀγόνων ἀναορυξέων κατανέμονται ἐφ' ὅλων καὶ μὴ ὀκλῶσιν οἱ ἐπιθυμοῦντεσ τὸ ἔργον τοῦτο νὰ διαθέτωσι τὰ κεφάλαιά τῶν εἰς αὐτό.

Οὕτω τὰ μέτρα ταῦτα, εἰρηνικῆσ οἰκονομίας ἀποβλέπουσιν εἰς ἔντασιν τῆσ παραγωγῆσ ἐν γένει φυσικῆσ καὶ τεχνικῆσ καὶ τὴν ἔντασιν τῶν ἀνταλλαγῶν (ἐμπόριον) καὶ προϋποθέτουσ δυνατὴν ταύτην ὥστε νὰ καλυφθοῦν ἐκ τῶν ἐμπορικῶν τελῶν καὶ τῶν προσόδων τῆσ δημοσίασ περιουσίασ (δρυχείων, πλοίων καὶ δούλων) ἅπασαι αἱ δαπάναι τοῦ Κράτουσ τῶν Ἀθηναίων.

1) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Α' 3—6.

2) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Β'—προσθέτει μάλιστα ἐνταῖθα ὅτι καλὸν εἶναι νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς μετοίκουσ νὰ ἀτοκῆσωσιν ἀκίνητον ἰδιοκτησίαν, διότι πλουτοθνεσ ἐκ τοῦ ἐμπορίου θὰ κοσμήσωσι τὴν πόλιν δι' ὠραίων οἰκοδομῶν (αὐτόθι).

3) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 1—9.

Ἴδωμεν ἐγγύτερον τὰ μέτρα ταῦτα καὶ τὴν φερομένην ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν

Α') Ἐνίσχυνιν τοῦ ἐμπορίου. Πρὸς τοῦτο προτείνει τιμὸς καὶ πρόνομια εἰς τοὺς ἐμπόρους πρὸς ἔλκυσιν καὶ ξένων ἐμπόρων εἰς Ἀθήνας (1) φρονῶν ὅτι ὅσον περισσότερον ἔμποροι εἰσέλθωσι καὶ κατοικήσωσιν εἰς Ἀθήνας τόσον περισσότερον θὰ αὐξήσωσιν οἱ εἰσαγωγαὶ καὶ ἔξαγωγαὶ ἐμπορευμάτων καὶ θὰ αὐξήσωσιν καὶ οἱ ἐξ ἐμπορικῶν τελῶν πρόσσοδοι, χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦνται δαπάνη διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν προσόδων τούτων (2), ἔλπίζει δὲ ὅτι εὐκόλως θὰ εὐρεθῶσι τὰ κεφάλαια διὰ τὴν ἐντυσιαν τῆς ἐμπορίας, θεωρῶν τὰ ἐπὶ τούτῳ δάνειν λίαν προσοδοφόρον (3) καὶ διὰ τοῦτο πλείστοι θὰ εἶναι ἐκείνοι οἵτινες θὰ προσφέρουσι τὰ χρήματά των ἐνθυμούμενοι, ὡς λέγει, πόσα κατὰ τοὺς πολέμους ὑπεχρεώθησαν νὰ προσφέρωσιν οἱ πλούσιοι διὰ τὴν ἰνέγερσιν διαφόρων δημοσίων ἔργων (ἀφορμῆ) (4). Προτείνει ἐπίτηδ' τὴν διεύρυνσιν τῶν λιμένων καὶ αὐξησιν τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ κλισμάτων (5), ἔτι δὲ ἀπλούστευσιν καὶ ἐπιτιχύνουσιν τῶν ἐμπορικῶν δικῶν (6). Τὴν εὐδωσίαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐμπορίας ταύτης στηρίζει καὶ ἐπὶ τοῦ ὅτι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ νομίσματος κυκλοφοροῦντος εὐκόλως καὶ ἔξω τῶν Ἀθηναίων οἱ συναλλασσόμενοι ἔμποροι δὲν ὑποχρεοῦνται πάντοτε, ὡς συνέβαινε μὲ τὸ ἐμπόριον ἄλλων πόλεων, νὰ προμηθεύωνται ἐμπορεύματα δι' ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, κατ' ἀντιπραγματισμὸν (ἀντιφορτίζεσθαι), δυνάμενοι νὰ συναλλάσσωνται μὲ Ἀθηναϊκὸν νόμισμα (7).

1) «Ἄγαθὸν δὲ καὶ καλὸν καὶ προεδρίας τιμᾶσθαι ἐμπόρους καὶ ναυκλήρους καὶ ἐπὶ ξενίᾳ γ' ἐστὶ ὅτι καλεῖσθαι, οἱ ἂν δοκῶσιν ἀξιολόγοις καὶ πλοῖσις καὶ ἐμπορεύμασι ὠφελεῖν τὴν πόλιν. Ταῦτα γὰρ τιμῶμενοι, οὐ μόνον τοῦ κέρδους ἀλλὰ καὶ τῆς τιμῆς ἔνεκεν ὧς πρὸς φίλους ἐπισπεύδουσιν ἄν» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 2—4).

2) «Ὅσφ γε μὴν πλείονες εἰσικρίζονται καὶ ἀφικνεῖντο, δῆλον δὲ τοσούτῳ ἂν πλεον καὶ εἰσάγοιτο καὶ ἐξάγοιτο καὶ ἐκλέμποιτο καὶ πωλοῖτο καὶ μισθοφοροῖτο καὶ τελεσφοραίη. Εἰς μὲν οὖν τὰς τοιαύτας αὐξήσεις τῶν προσόδων οὐδέ πως δαπανῆσαι δεῖ οὐδὲν ἄλλ' ἢ ψηφίσματά τε φιλόανθρωπα καὶ ἐπιμελείας» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 5—6).

3) «Ὁ μὲν γὰρ ἂν δέκα μναὶ εἰσφορά γίνηται, ὥσπερ ναυτικὸν σχεδὸν ἐπιπεμπτον αὐτῷ γίνεσθαι, τριώβολον τῆς ἡμέρας λαμβάνοντι ὧ δὲ γ' ἂν πέντε μναὶ, πλεῖον ἢ ἐπιτριτον, οἱ δὲ γε πλείστοι Ἀθηναίων πλείονα λήψονται κατ' ἐνιαυτόν, ἢ ὅσα ἂν ἀπενέγκωσιν. Οἱ γὰρ μναὶν προτελέσαντες ἐγγὺς θισαῖν μναὶν πρόσσοδον ἔξουσι, καὶ ταῦτα ἐν πόλει δ' ὀκσεὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀσφαλεστάτων τε καὶ πολυχρονώτατον εἶναι» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 9—10).

4) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 6—7).

5) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 13).

6) «Εἰ δὲ καὶ τῇ τοῦ ἐμπορίου ἀρχῇ ἄθλα προτιθεῖται, ὅστις δικαιοτάτα καὶ τάχιστα διαιροῖ τὰ ἀμφίλογα, ὡς μὴ ἀποκαλύσθαι ἀποπλεῖν τὸν βουλήμενον, πολὺ ἂν καὶ διὰ ταῦτα πλείους τε καὶ ἥδιον ἐμπορεῦντο» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 3).

7) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Γ' 2—3.

Β') Κατασκευὴν ὑπὸ τοῦ Κράτους ἐμπορικῶν πλοίων (ὀγκιάδων) καὶ ἐκμίσθωσιν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐμπόρους (ἐπ' ἐγγυητῶν, ὡσπερ καὶ τ' ἄλλα δημόσια), φρονῶν ὅτι «πολλὴ ἂν καὶ ἀπὸ τούτων πρόσοδος γίνωιτο» (1).

Γ') Ἐντατικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀργυρορυχείων τοῦ Λαυρίου. Ἐπὶ τούτου προσθίεται ὅτι ἐνῶ εἰς τὴν γεωργίαν ἢ αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν ἐνὸς κτήματος εἶναι περιορισμένη ἐκ τῆς ἀποδόσεως καὶ ἂν οὗτοι αὐξήθουν πέραν τοῦ δέοντος προκαλοῦν ζημίαν εἰς τὴν γεωργικὴν ἐκμετάλλευσιν, τοῦναντίον, φρονεῖ, εἰς τὰ μεταλλεῖα ὅσον περισσότεροι ἐργαταὶ χρησιμοποιοῦνται τόσον αὐξάνει τὸ κέρδος, διότι μεγαλύτερα ποσὰ ἐξορύσσονται ἐκ τοῦ μεταλλεύματος (2). Ἡ πλήθυνσις αὕτη τῆς ἀργυροπαραγωγῆς δὲν φοβίξει αὐτὸν ὅτι θὰ ρίψη τὰς τιμὰς τοῦ ἀργύρου, ὡς θὰ συνέβαινε, λέγει, ἐν χρυσοπαραγωγῇ (3) καὶ προτρέπει τοὺς συμπολίτας του «θαρρῶντες κατασκευασόμεθα, ὡς οὔτε ἐλειλειψούσης τῆς ἀργυριτιδος, οὔτε τοῦ ἀργυρίου ἀτίμου ποτὲ ἐσομένου» (4).

Δ') Ἀγορὰν ὑπὸ τοῦ Κράτους δούλων (τριπλασίον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, «τρεῖς ἀνδράποδα ἐκίστω Ἀθηναίω») καὶ ἐκμίσθωσιν αὐτῶν ἀντὶ ὀβολοῦ ἕκαστον καθ' ἡμέραν εἰς τοὺς ἐκμεταλλευομένους τὰ ὄρυχεῖα, ὡς ἔπραττον ἰδιῶται κύριοι καὶ ἐκμεταλλεῦται δούλων («Νικίας ὁ Νικηράτου, Ἰππώνικος καὶ Φιλημονίδης»). «Ὅπως δὲ τὰ ὠνηθέντα ἀνδράποδα σώζεται τῶ δημοσίῳ ἐστὶ λαμβάνειν ἐγγύους παρὰ τῶν μισθουμένων, ὡσπερ καὶ παρὰ τῶν ὄνουμένων τὰ τέλη». Διὰ τὰ μὴ δ' ἐξαχθῶσι τοῦ Λαυρίου ἢ πωληθῶσι τὰ ἀνδράποδα ταῦτα προτείνει νὰ εἶναι σσημισμένα δημοσίῳ σημίντρῳ καὶ νὰ τιμωρῆται ὁ κλέπτων ἢ ἐξάνων αὐτά. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀγορὰ τῶν ἀνδραπόδων τούτων ἀπαιτεῖ κεφάλαια, προτείνει κατ' ἀρχαίς μὲν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἀγοράσῃ 1200 ἀνδράποδα καὶ μὲ τὴν πρόσοδον αὐτῶν (1200 ὀβολοὺς καθ' ἐκίστην) καὶ ἐνὸς 5 ἢ 6 ἔτων νὰ ἀγοράσῃ 6.000. Μὲ πρόσοδον δ' ἐκ τούτων 60 τάλαντων ἐτησίως νὰ διαθέτῃ ἢ πόλις 12 τάλαντα κατ' ἔτος πρὸς ἀγορὰν τῶν ὑπολοίπων. Ὅταν, προσθίεται, ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων φθάσῃ εἰς 10.000 ἢ πόλις θὰ ἔχη πρόσοδον 100 τάλαντα ἐτησίως (5).

1) Πόροι ἢ περὶ πρόσοδων Γ' 14.

2) Πόροι ἢ περὶ πρόσοδων Δ' 1—6. Ἡ ἀπομὴς αὕτη τοῦ Ξενοφῶντος μαρτυρεῖ γνῶσιν τοῦ γνωστοῦ νόμου τῆς μὴ ἀναλόγου ἀποδόσεως, ὃν ἴσως περιορίζει οὕτω ὁ Ξενοφῶν μόνον εἰς τὴν γεωργίαν.

3) Πόροι ἢ περὶ πρόσοδων Δ' 10.

4) Πόροι ἢ περὶ πρόσοδων Δ' 11.

5) Πόροι ἢ περὶ πρόσοδων Δ' 20—24. Κατὰ τὸν ἀνωτέρω ὑπολογισμὸν ἡ ἄξια ἐκάστου ἀνδραπόδου θὰ ἦτο 70 ἀττικῶν δραχμῶν καὶ θὰ ἀπέφερον ἕκαστον κατ' ἔτος (ὀβολὸν καθ' ἡμέραν) δραχμὰς ἀττικὰς 60. Τὰ 6000 ἀνδράποδα θὰ ἀπέφερον οὕτω ἐτησίως 360.000 δραχμὰς ἦτοι μνᾶς 3600 ἦτοι 60 τάλαντα, τὰ δὲ 10.000 τάλαντα 100 ἐτησίως.

Ε') Τέλος προτείνει ὁ Ξενοφῶν τὸ ἀκόλουθον σύστημα συμπράξεως καὶ ἀλληλασφαλείας διὰ τὴν κινήσιν εἰς νέας ἀγορῆς («καινοτομεῖν»): τὰ κατανεῖμν ἢ πόλις τοὺς δούλους εἰς τὰς 10 φυλὰς τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐκάστη φυλὴ τὰ ἐπιληθθῆ ἔξορῶν, ὡς κοινῆς ἐπιχειρήσεως, τὰ δὲ προϊόντα ἐκίστης ἐπιχειρήσεως τὰ κατανέμονται ἀπὸ κοινοῦ εἰς ὅλας. Μὲ τὴν κοινὴν ταύτην ἐπιχείρησιν δύνανται τὰ συμπράττουσιν καὶ οἱ ἰδιῶται μισθωτοὶ ὀρυχείων, κοινὰ κηθιστῶντες τὰ κέρδη καὶ τὰς ζημίας. «εἰ δὲ πόλις δοίη ἐκάστη αὐτῶν (τῶν 10 φυλῶν δηλ.) ἴσα ἀνδράποδα, αἱ δὲ κοινωσάμεναι τὴν τύχην καινοτομεῖν οὕτως ἄν, εἰ μία εὖροι, πάσαις ἄν λυσιτελεῖς ἀποδείξειεν. Εἰ δὲ δύο ἢ τρεῖς ἢ τέταρες ἢ αἱ ἡμίσεις εὖροιεν, δῆλον ὅτι λυσιτελεστερα ἄν τὰ ἔργα ταῦτα γίνοντο. Τὸ γε μὴν πάσαις ἀποτυχεῖν οὐδὲν καὶ τῶν παρεληλυθότων φοικὸς Οἶον τε δὴ οὕτως καὶ ἰδιώταις συνισταμένους καὶ κοινουμένους τὴν τύχην ἀσφαλέστερον κινδυνεύειν. Μηδὲν μέντοι τοῦτο φοβεῖσθαι, ὡς ἢ τὸ δημόσιον οὕτω κατασκευαζόμενον παραλυτήσῃ τοὺς ἰδιώτας ἢ οἱ ἰδιῶται τὸ δημόσιον, ἀλλ' ὥσπερ σύμμαχοι, ὅσον ἄν πλείους συνῶσιν ἰσχυροτάτους ἀλλήλους ποιῶσιν, οὕτω καὶ ἢ ἐν τοῖς ἀργυρίοις ὅσῳ περ ἄν πλείους ἐργάζονται, τόσῳ πλείονα τὰγαθὰ εὐρήσουσιν τε καὶ φορήσουσιν» (1). Καὶ καταλήγει «Καὶ ἐμοὶ μὲν δὴ εἴρηται, ὡς ἄν ἡγοῦμαι κατασκευασθείσης τῆς πόλεως ἰκανὴν ἄν πᾶσαν Ἀθηναίους τροφήν ἀπὸ κοινοῦ γενέσθαι» (2).

Ἐκ τῆς ἐνταυτικῆς ταύτης ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀργυρορυχείων προβλέπει πρόσοδον μεγάλην ὅχι μόνον ἐκ τῆς προσόδου τῶν ἀνδράποδων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἣν θὰ προκαλέσῃ ἢ ἐνταυτικῆς ἀργυροπωριωγωγῆς ἐκ τῆς συρροῆς ἐμπορῶν καὶ ἐπιχειρηματιῶν, ἐκ τῆς ἐντίσεως τῶν συναλλαγῶν καὶ ἐκ τῶν αὐξήσεων οὕτω τῶν προσόδων ἐμπορικῶν τελῶν καὶ ἐκ τῆς μισθώσεως δημοσίων οἰκιῶν διὰ κατοικίας περὶ τὰ μεταλλεία (3). Συμπεραίνει δὲ «Ποικιθέντων γὰρ ἡμῖν ὡν εἴρηκα, οὐ μόνον ἄν χρήμασιν εὐπορωτέραν τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ εὐπειθεστέραν καὶ εὐτακτοτέραν καὶ εὐπολεμωτέραν γενέσθαι» (4).

* *

Ὡς γίνεται καὶ ἐκ πρώτης παρατηρήσεως δῆλον τὴν ἄνω μέτρον τοῦ Ξενοφώντος χαρακτηρίζει ἐμπειρισμός, ἔλλειψις καὶθε ὑπολογισμοῦ ἀκριβοῦς διὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά αὐτῶν καὶ ἔλλειψις προβλέψεως. Ἡ ἐνίσχυσις τοῦ ἐμπορίου, ἢ προσέλκυσις ξένων, ἢ αὐξήσις τῶν ἀνταλλαγῶν προῖποδέτου

1) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 30-34.

2) Αὐτόθι Δ' 35.

3) «Πολυανθρωπίας περὶ τὰ μέταλλα ἀθροισμένης καὶ ἀπ' ἀγορᾶς καὶ ἀπ' οἰκιῶν περὶ τὰ ἀργύρια δημοσίων καὶ ἀπὸ καμίνων καὶ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων πρόσοδοι ἄν πολλαὶ γίνοντο» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 49).

4) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 51.

δυνατότητα αύξήσεως τῆς παραγωγῆς, ἵνα αύξηθοῦν αἱ ἐξαγωγαὶ καὶ εἰσαγωγαί. Μία αύξησις τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἀπῆται αύξῆσιν τῆς εἰσαγωγῶν εἰδῶν διατροφῆς καὶ ἰδίᾳ δημητριακῶν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἀττικὴ ἔσπερεῖτο ἐπαρκοῦς οἴτου πρὸς διατροφήν τῶν κατοίκων τῆς καὶ εἰσῆγε οἶτον ἐκ τοῦ Πόντου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Σικελίας καὶ ἄλλων Μεσογειακῶν χωρῶν (1) διάφορα δὲ μέτρα ἐλαμβάνοντο διὰ τὴν ἐξισφάλισιν τῆς ἐπαρκείας τοῦ οἴτου καὶ τὴν διατροφήν τῶν κατοίκων τῆς (2). Ἡ μικρὰ κατ' ἔκτασιν παραγωγή οἴτου ἐν Ἀττικῇ ἦτο συγχρόνως καὶ μικρὰς ἔναντι τῶν ἄλλων χωρῶν ἀποδόσεως (3). Ἡ παραγωγή οἴνου, ἐλαίου, εἰδῶν κεραμεικῆς, μετάλλου, ἄτινα κυρίως ἐξῆγε πρὸς πορισμὸν τοῦ οἴτου ἡ Ἀττικὴ δὲν εἶναι βέβαιοι ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀνάγκην οἴτου διὰ μίαν πολυάνθρωπον πόλιν συγκεντροῦσαν πληθὺν ἐμπόρων καὶ ἀνδραπόδων (τριῶν πρὸς ἓνα ἐλεύθερον) ὡς προτείνει ὁ Ξενοφῶν. Ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Ξενοφῶντος διὰ τὴν αύξῆσιν τῶν συναλλαγῶν εἶναι ἀναπόδεικτος καὶ ἡ προσδοκία του, αύξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ — ὡς προσθέτει — καὶ ἐντεῦθεν τῶν ἀκινήτων τῶν Ἀθηναίων ἐκ τῆς πολυανθρωπίας, ἣν προβλέπει (4) ἀβεβαία, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ πολιτικὴ ἄποψις μᾶς τοιαύτης ἔναντι ὀλίγων ἐλευθέρων πολιτῶν πολυανθρωπίας ξένων καὶ δούλων.

Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέρδη ἄτινα προβλέπει εἶναι προβληματικά καὶ ἡ ἐκ τούτου εὐκόλος καὶ ἀθρόα διείθεσις κεφαλαίων εἶναι ἐπίσης ἀβεβαία. Δὲν ὑπολογίζει δὲ ἀκριβῶς ἐν τῇ αἰσιοδοξίᾳ του ταύτη τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐμπορικῶν τελῶν, θεωρῶν ταῦτα ἀρκετὰ ἵνα καλύψωσι τὰς δημοσίας δαπάνας καὶ ἀποφευχθοῦν οὕτω αἱ τόσον ἀντιπαθεῖς δι' αὐτὸν ἐπὶ τῶν πλουσίων εἰσφοραί. Ἡ σύστασις του περὶ ἀπλουστεύσεως καὶ ἐπιταχύνσεως τῶν ἐμπορικῶν διανῶν δὲν ἐπιδέχεται βεβαίως ἀντίρρησην

Ἡ ἑτέρα πρότασις του περὶ ἀναλήψεως ὑπὸ τοῦ Κράτους δημοσίας ἐπιχειρήσεως κατασκευῆς ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἐκμισθώσεως αὐτῶν εἰς τοὺς ναυκλήρους πρὸς ὑπηρετήσιν τοῦ ἀναπτυχθῆσομένου ἐμπορίου, πρωτότυπος διὰ τὴν ἀτομιστικὴν οἰκονομικὴν ἀντίληψιν τῶν Ἀθηναίων, θιασωτῶν τῆς ἐλευθέρου οἰκονομίας δεικνύει καὶ ποιάν τινα δυσπιστίαν του πρὸς τὴν εὐκόλῃν διείθεσιν κεφαλαίων διὰ τὴν προβεπομένην ὑπ' αὐτοῦ

1) Κ α σ τ ὀ ρ χ η, Περὶ τοῦ πληθους τῶν τῆς Ἀττικῆς κατοίκων καὶ τοῦ κατ' ἐνιαυτὸν παραγομένου ἐν αὐτῇ ποσοῦ δημητριακῶν τὸ πάλαι καὶ νῦν. Ἀθηναὶ 1874. σελ. 91—125. P e r r o t, Le commerce de céréales de Attique au IV siècle, «Revue historique» IV (1877) σ. 1—73. G e r n e t, L'approvisionnement d'Attique en blé, «Mélanges d'histoire ancienne de la Bibliothèque de la faculté des lettres de Paris» 1909. J. T o u t a i n, L'Economie antique, Paris 1927 σελ. 44 κ. ἔ.

2) Βλ. Λυσίου λόγος κατὰ σιταπωλῶν.

3) A. J a r d é, Les céréales dans l'antiquité Grecque. Paris 1925 σ. 50 κ. ἔ.

4) Ποροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 50.

ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορίας, ἐφ' ᾧ καὶ ζητεῖ ὅπως τὸ Κράτος κατασκευάσῃ ἐμπορικὰ πλοῖα. Βεβαίως ὁ σκοπὸς του εἶναι τιμειντικός, νὰ ἀυξήσῃ τοὺς πόρους τοῦ Κράτους ἐκ τῆς πρὸς τοῦτο δημιουργουμένης κινητῆς καὶ ἐκμισθουμένης περιουσίας, ἀλλὰ δὲν ἀσχολεῖται περὶ τῶν μέσων, ἅτινα τὸ Κράτος θὰ διαθέσῃ εἰς ἐποχὴν δημοσιονομικῶν δυσχερειῶν πρὸς καταβολὴν τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὀλκῶν κεφαλαίων καὶ τῶν προβλεπομένων ἐκ τούτου προσόδων. Σκέπτεται ἴσως ὡς καὶ περὶ τῆς ἀγορᾶς τῶν ἀνδραπόδων, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Κράτους κατασκευὴ τῶν πλοίων, θὰ εἶναι μικρᾶς ἐκτάσεως καὶ θὰ ἀυξηθῇ ἐκ τῶν προσόδων τῶν πλοίων τούτων, ἀλλὰ οὐδένα—ὡς περὶ ἀνδραπόδων—ἔστω καὶ ἀτελῆ ὑπολογισμὸν ἐπιχειρεῖ.

Ἡ πρότασις του ἐπίσης, περὶ ἐντίσεως τῆς ἐκμεταλλείσεως τῶν ἀργυρορυχείων τοῦ Λαυρίου, ἀυξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων δι' ἀγορᾶς καὶ ἐκμισθώσεως δημοσίων δούλων καὶ κατανομῆς αὐτῶν πρὸς τοῦτο εἰς τὰς 10 φυλὰς τῶν Ἀθηναίων εἶναι πρόχειρος καὶ χωρὶς νὶ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ἡ δυναμικότης τῶν μεταλλείων, ὡς παρετήρησεν ὁ Γουναράκης καὶ ἐπινέλαβεν ὁ Ἀνδρεάδης (*), ἅτινα ἐθεώρει ἀνεξάντλητα (*), ἐνῶ ὡς καὶ ἡ πείρα ἀπέδειξε βραδύτερον τοῦτο ἦτο ἀνυπόστατον (*). Ἐθεώρει ὅτι μόνον αἱ Ἀθῆναι εἶχον φλέβας ἀργύρου (*) καὶ οὐδεὶς ἄλλος τόπος. Καὶ ναὶ μὲν ὡς ἀπεδείχθη καὶ μετὰ τινα ἔτη (*) τὰ ἀργυρορυχεῖα τοῦ Λαυρίου ἦσαν δεκτικὰ ἐντατικωτέρας ἐκμεταλλεύσεως, ἀλλ' οὐχὶ εἰς ὅν βαθμὸν ὁ Ξενοφὼν ὑπέθετε καὶ μάλιστα μὲ τὰς τότε μεθόδους ἐκκαμινεύσεως (*).

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι παρ' ἄλλην τὴν οὕτω ἐπικριθεῖσιν μισοδοξίαν του περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς Ἀττικῆς ἀργυρίτιδος, ὁ Ξενοφὼν συνιστᾷ τὴν σύμπραξιν τῶν ἐκμεταλλευομένων τὰ ἀργυρορυχεῖα, δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν πρὸς οἶνον ἢ ἀλληλασφάλειαν αὐτῶν, φοβούμενος τὴν ἀποδοτικότητα ὄλων τῶν μεταλλείων τούτων, ἀλλὰ εἰς οὐδένα ὑπολογισμὸν προβαίνει, οὔτε τὰς συνεπείας τῆς τοιαύτης ἐπιφυλάξεώς του ἐξετάζει.

Δὲν διέφυγον ὅμως τὴν παρατήρησιν τοῦ Ξενοφώντος καὶ αἱ συνέπειαι μιᾶς οὕτω ἠθελημένης ἐντατικῆς παραγωγῆς ἀργύρου, μιᾶς πιθα-

1) Γουναράκης, ἐνθ. ἀν. σελ. 426. Ἀνδρεάδου, ἐνθ. ἀν. σελ. 10.

2) «Οὐ τοίνυν οὐδ' εἰπεῖν ἂν ἔχοι εἰδῶς οὐδεὶς κότερον κατατετηγμένους πλείω ἀργυρίτις ἢ ἐν τοῖς ἀττικῆς ἐστί» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 27)· (ὀρνοσομένη δὲ ἡ Ἀττικὴ) πολλαπλασίου τρέφει ἢ εἰς σίτον ἔφερον, καὶ μὴν ὑπάργυρος ἐστί σαφῶς θείῳ μοίρα» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Α' 5).

3) Γουναράκης, Ἀνδρεάδης αὐτόθι.

4) «Πολλῶν γοῦν πόλεων παροικουσῶν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν εἰς οὐδεμίαν τούτων οὐδὲ μικρὰ φλέψ ἀργυρίτιδος διήκει» (Πόροι ἢ περὶ προσόδων Α' 5).

5) Ἀνδρεάδου, αὐτόθι.

6) Γουναράκης, αὐτόθι.

νῆς ὑπερπαραγωγῆς, ἀλλὰ ἐθιῶρησε μίαν τοιαύτην ὑπερπαραγωγήν, ὡς ἄνευ ἀποτελέσματος ἐπὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἀργύρου.

Δὲν ἀγνοεῖ τὴν σημασίαν τῆς αὐξήσεως τῆς προσφορᾶς ἐπὶ τῶν τιμῶν, ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι τοῦ ἀργύρου, ἐξ οὗ τὸ νόμισμα τῶν Ἀθηναίων (νόμισμα ἀργυροῦ κανόνος, μονομεταλλισμὸς ἀργύρου) (1) δυναμένου νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ποιμίλας χρείας, οὐδέποτε ἡ αὐξησίς του θὰ ἀποτελέσῃ ὑπερπαραγωγήν. Οὕτω παρατηρεῖ «...καὶ γὰρ οὐδ' ὡσπερ ὅταν πολλοὶ χαλκοτύποι γέωνται ἀξίων γενομένων τῶν χαλκευτικῶν ἔργων καταλύονται οἱ χαλκοτύποι καὶ σιδηρεῖς ὡσαύτως. καὶ ὅταν γε πολὺς οἶτος καὶ οἶνος γένηται ἀξίων ὄντων τῶν καρπῶν ἀλυσιτελεῖς αἱ γεωργίαι γίνονται. ὥστε πολλοὶ ἀφιέμενοι τοῦ τὴν γῆν ἐργάζεσθαι, ἐπ' ἐμπορίας καὶ καπηλείας καὶ τοκισμοῦ τρέπονται. Ἀργυρεῖς δὲ ὅσῳ ἂν πλείων φαίνεται, καὶ ἀργύριον πλείον γίγνηται τοσοῦτω πλείονες ἐπὶ τῷ ἔργῳ τοῦτω ἔρχονται. Καὶ γὰρ δὴ ἔτιπλα μὲν ἐπειδὴν ἱκανὰ τις κτήσῃται τῇ οἰκίᾳ, οὐ μάλια ἔτι προσωνοῦνται. ἀργύριον δὲ οὐδεὶς πω οὕτω πολὺ ἐκτήσατο, ὥστε μὴ ἔτι προσδεῖσθαι. ἀλλ' ἢν τις γένηται παμπληθὲς τὸ περιτεῦθον κατορύττοντες οὐδὲν ἤττον ἠδονται ἢ χρώμενοι αὐτῷ» (2). Διὰ τὸν χρυσὸν ὅμως ὅστις εἶναι ἀπλῶς ἐμπόρευμα καὶ οὐχὶ καὶ ὕλη τοῦ νομίμου νομίσματος φρονεῖ ὅσα καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀγαθῶν (3) καὶ συμπερὶνει προτρέπων τοὺς Ἀθηναίους εἰς ἔντασιν τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀργύρου «θαρσοῦντες μὲν πλείστους ἀνθρώπους ἐπὶ τὰ ἀργύρια ἄγομεν, θαρσοῦντες δὲ κατασκευαζόμεθα ἐν αὐτοῖς, ὡς οὕτε ἐπιλειψούσης ποτὲ ἀργυρίτιδος, οὕτε τοῦ ἀργυρίου ἀτίμου ποτὲ ἐσομένου» (4).

Αἱ περὶ νομίσματος καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀργύρου ἀντιλήψεις αὐταὶ τοῦ Ξενοφῶντος βεβαίως δὲν εἶναι ὁρθαί, οὐχὶ ῥόσον, διότι ἐμφαίνουσι μίαν νοοτροπίαν ἐξ ἀπόψεως ἰδιωτικῆς οἰκονομικῆς καὶ οὐχὶ κοινωνικῆς οἰκονομικῆς (5), ἀλλὰ δι' ἄλλους λόγους. Τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῶν Πόρων δεικνύει ὅτι δὲν ἐξέφυγεν ἐντελῶς τὴν παρατήρησιν τοῦ Ξενοφῶντος ἢ κοινωνικῆς οἰκονομικῆς ἀποψὶς ἐν τῷ ζητήματι τοῦτω τοῦ νομίσματος. «Καὶ μὴν ὅταν γε εὖ πράττωσιν αἱ πόλεις, ἰσχυρῶς οἱ ἄνθρωποι ἀργυρίου δέονται. Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες ἀμφὶ ὄπλα τε καλὰ καὶ ἵππους ἀγαθοὺς καὶ οἰκίας καὶ κατασκευὰς μεγαλοπρεπεῖς βούλονται διαπαντ αἱ δὲ γυναῖκες εἰς ἐσθῆτα πολυτελῆ καὶ χρυσοῦν κόσμον τρέπονται. Ὅταν τε αὐτὸ νοσήσωσι πόλεις ἢ ἀφορίας καρπῶν ἢ πολέμων, ἔτι καὶ μᾶλλον, ἀργοῦ τῆς γῆς γιγνομένης, καὶ

1) R. G o u n a r d, Histoire des doctrines monetaires. τόμος Α' Paris 1935 σελ. 28 κ. ε.

2) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 6.7.

3) «Εἰ δὲ τις φήσῃ, καὶ χρυσὸν μὴδὲν ἤττον χρήσιμον εἶναι ἢ ἀργύριον, τοῦτο μὲν οὐκ ἀντιλέγω ἐκεῖνο μέντοι οἶδα ὅτι καὶ χρυσὸν, ὅταν πολὺ παραφανῇ αὐτὸ μὲν ἀτιμότερον γίγνεται, τὸ δὲ ἀργύριον τιμιώτερον ποιεῖ» (Δ' 10).

4) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 11.

5) Ὡς φρονεῖ ὁ Γουναράκης ἐνθ. ἀν. 6—429.

εἰς ἐπιτήδεια καὶ εἰς ἐπικούρους νομίματος δέονται» (1) Πλὴν ὁ Ξενοφῶν δὲν γνωρίζει ἢ δὲν ἐπρόσθεε τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ μεταβολὴ τῆς ἀγοραίας ἀξίας τοῦ μετάλλου ἐξ οὗ τὸ νόμισμα, ἦτοι ἡ μεταβολὴ τῆς σχέσεως μεταξὺ ὀνομαστικῆς καὶ πραγματικῆς (ὡς ἀγαθοῦ) ἀξίας τοῦ νομίσματος. Δὲν φαίνεται δὲ νὰ εἶναι καὶ ἐντελῶς ἀκριβῆς καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ καθ. Gonnard (2) ὅτι ὁ Ξενοφῶν δὲν εἶχεν ἰδέαν τῆς λεγομένης ποσοτικῆς νομισματικῆς θεωρίας, ἀφοῦ ἐν πληθωρισμῷ «κατορούτιοντες», ἦτοι θάπτοντες, κρύπτοντες καὶ θησαυρίζοντες, ὡς φρονεῖ, οἱ ἄνθρωποι δὲν αὐξάνουσι τὴν νομισματικὴν κυκλοφορίαν ἀναλόγως πρὸς τὴν αὔξησιν τῆς ἀργυροπαραγωγῆς καὶ τῆς νομισματοπαραγωγῆς. Πάιντως αἱ ἐν τούτῳ ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντος δὲν εἶναι σαφεῖς (3).

Δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν κατὰ τοὺς σημερινοὺς χρόνους γενομένην παρατήρησιν ὅτι ὁ νομισματικὸς πληθωρισμὸς αὐξάνων πολλὰ τῶν εἰσοδημάτων δημιουργεῖ πρόσθετον ζήτησιν τῶν ἀγαθῶν ἐξ ἧς ὑπομμένων τῶν τιμῶν τούτων πίπτει ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία, ἡ τιμὴ ἐκείνου, καίτοι ἔκαμε τὴν σπουδαίαν παρατήρησιν, τὴν ἐνθυμίζουσαν τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις τῆς Ψυχολογικῆς (Ἀυστριακῆς) Οἰκονομικῆς Σχολῆς, ὅτι οἱ χρεῖαι τῶν ἀνθρώπων πληθύνονται μὲ τὴν αὔξησιν τῆς ἀγορασιακῆς τῶν ἰκανότητος (4).

Πρόχειρος εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ Ξενοφώντος περὶ τῆς ἐξ ἀνδραπόδων προσόδου τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Ἀθηνῶν ὑπολογιζομένου τότε μεταξὺ 20 καὶ 30 χιλιάδων ἐλευθέρων πολιτῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγορασθησομένων ἀνδραπόδων θὰ ἀνῆρχετο εἰς 60 ἕως 90 χιλιάδας, ἡ δὲ δαπάνη διὰ τὴν ἀγορὰν αὐτῶν ἐφ' ὅσον θὰ ἐκαλύπτετο ἐκ τῶν μισθωμάτων τῶν βεθμιαῶς ἀγοραζομένων θὰ ἀπῆτει οὕτω διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῆς 20 ἕως 30 ἔτη ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡ δυνατότης ἀγορᾶς τῶν δούλων καὶ ἡ τιμὴ αὐτῶν ἀμφίβολος, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὑπολογίζει ὅτι διὰ τὴν ἀγορὰν 6.000 δούλων θὰ ἀπητοῦντο 5 ἔτη (5). Εἰς τὴν δαπάνην αὐτὴν δὲν ὑπολογίζει τὴν ἀπαιτηθησομένην δαπάνην φιλιξέως αὐτῶν εἰς τὰ ἀργυροφυκτεῖα τοῦ Λαυρίου διὰ τὰ ὁποῖα προβλέπει πλὴν τῶν δύο τειχῶν Ἀναφλύστου καὶ Θορικοῦ καὶ ἕτερον τοιοῦτον, διάμεσον ἐν Βῆση (6).

1) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 8,9.

2) R. G o n n a r d ἐνθ. ἀν. σελ. 40.

3) Ὁ καθ. Souchon πιστεῖται ὅτι ἀποκρῦπτει ἠθελημένως τὴν γνώμη του ὁ Ξενοφῶν, ἵνα μὴ ἀμβλύνῃ τὸν παρορητικὸν χαρακτήρα τῶν προτάσεών του πρὸς ἐντατικὴν παραγωγὴν ἀργύρου. (A. S o u c h o n, ἐνθ. ἀν. σελ. 110-111).

4) Πόροι ἢ περὶ προσόδων ἐνθ. ἀν. Δ' 8,9.

5) Βλ. ἀν. σελ. 24

6) Πόροι ἢ περὶ προσόδων Δ' 41-41.

Ἄξιόλογος διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ εἶναι ἢ ὡς ἄνω ἐκτεθεῖσα ἰδέα τοῦ περὶ τῆς οἰονεὶ συνεταιρικῆς συμπράξεως καὶ ἀλληλυσφαλείας τῶν ἐκμεταλλευομένων τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου.

Αὗται εἶναι αἱ δημοσιονομικαὶ προτάσεις τοῦ Ξενοφώντος καὶ ἡ σχετικὴ αὐτῶν ἀξία. Ἐπιζητῶν εἰρήνην καὶ ἀποφυγὴν τῶν ἐπὶ τῶν πλουσιῶν ἐπιβαρύνσεων, φοβούμενος δὲ καὶ τὸν δῆμον καταλήγει εἰς ἐμπειρικοῦς ὑπολογισμοὺς περὶ καλύψεως τῶν δαπανῶν τῆς πόλεως ἐκ τῶν ἐμπορικῶν τελῶν, ἀξιομένων κατὰ λόγον τῆς προσδοκωμένης ὑπ' αὐτοῦ ἐντάσεως τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς ἀργυροπαραγωγῆς καὶ τῆς ἐκ τούτων αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀττικῆς (πολυανθρωπίας) καὶ ἐκ τῆς ἐκμισθώσεως δημοσίων ὀλκάδων καὶ δούλων.

Πρωτότυπα δὲ ἀλλ' ἀσυμπαθῆ διὰ τὴν φιλελευθέραν ἀντίληψιν τῶν Ἀθηναίων εἶναι τὰ προτεινόμενα ὑπ' αὐτοῦ μέτρα, ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀνάληψις κατασκευῆς ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἐκμίσθωσις αὐτῶν εἰς ἐφοπλιστὰς καὶ ἡ ἀγορὰ δούλων καὶ ἐκμίσθωσις αὐτῶν εἰς τοὺς ἐκμεταλλευομένους τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, ὡς καὶ ἡ δημοσία ὑπὸ τῶν 10 φυλῶν τῶν Ἀθηναίων ἐπιχείρησις ἐκμεταλλεύσεως τῆς Ἀττικῆς ἀργυρίτιδος. Τὰ μέτρα ταῦτα ἐπεμβάσεως τοῦ Κράτους εἰς τὴν οἰκονομίαν καὶ ἀναλήψεως ὑπ' αὐτοῦ ἔργων συνήθως ἀφιεμένων τῇ ἰδιωτικῇ πρωτοβουλίᾳ πρῶτην φορὰν τόσον συστηματικῶς ἐπροτάθησαν μέχρι τότε εἰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐφηροδόθησαν. Οἱ Ἀθηναῖοι ὄχι μόνον τὰ τοιαῦτα μέτρα ἀπέκρουον ἐξ οἰκονομικῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος. Ἡ συσῶρευσις τόσων δούλων ἐφαίνεται αὐτοῖς ἐπικίνδυνος διὰ τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα, πρὸς ἀναιροπὴν τοῦ ὁποίου, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Ἀνδρεάδης, ἡδύνατο τύραννός τις ἢ τὸ ὀλιγαρχικὸν κόμμα νὰ χρησιμοποίησιν τοὺς δούλους τούτους (1). Δι' ἀναλόγους αἰτίας ἐφοβοῦντο καὶ τὴν συρροὴν καὶ προνομιακὴν θέσιν μετοίκων ἐν Ἀθήναις (2). Μόνον αἱ ὀλιγαρχικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντος ἐξηγοῦν τὰς ἀμελοῦσας τὴν τοιαύτην πολιτικὴν σκοπιμότητα προτάσεις ταύτας.

Ἀπὸ δὲ τῆς ἀπόψεως τῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Δημοσίας οἰκονομίας αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφώντος οὐχὶ βεβαίως πολλὰ εἰσέφερον ὡς καὶ αἱ περὶ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι ἀντιλήψεις αὐτοῦ.

Ἀποβαίνει δμως φανερόν τὸ δίδωγμα ὅτι τὸ κριτήριον τῶν ἐκίστετε προτεινομένων δημοσιονομικῶν μέτρων εἶναι συνηρητέον καὶ ἀπότοκον τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τῶν προτεινόντων αὐτὰ.

1) Α. Ἀ ν δ ρ ε ἄ δ ο υ, ἐνθ. ἀν. σελ. 11.

2) Β. Ν. Γ ο υ ν α ρ ἄ κ η, ἐνθ. ἀν. σελ. 421.

Αἱ προτάσεις τοῦ Ξενοφώντος καθιστοῦν αὐθόδοτον τὴν γεωργικὴν παραγωγὴν καὶ ἔτι πλέον αὐθόδοτους τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονας, τοὺς ἐλάχιστα ἀγοράζοντας ἔξω τῶν κτημάτων των.

Ἡ ἔμμεσος φορολογία, οἱ φόροι καταναλώσεως, οὓς προτείνει, ἐπιπίπτοντες ἐπὶ τῶν μικρῶν γεωργῶν καὶ τῶν πτωχῶν Ἀθηναίων ἐνισχύουν τὴν ἀριστοκρατικὴν τάξιν καὶ φθείρουν τὸν δῆμον.

Ὅχι ἴτιον ἢ μέθοδός του τῆς μελέτης τῶν φυσικῶν, τεχνικῶν καὶ κοινωνικῶν πρῶς ὄρων τῆς παραγωγῆς (1) ὡς προκαταρκτικῶν ὄρων πρὸς χάραξιν δημοσιονομικοῦ προγράμματος εἶναι σπουδαῖον δίδαγμα, ὡς καὶ ἡ συσχέτισις τῶν προτεινομένων φόρων πρὸς τὰς δαπάνιας διὰ τὴν εἴσπραξιν αὐτῶν(2). Τὸ περὶ Πόρων τοῦ Ξενοφώντος ἔργον ἀποτελεῖ, κατὰ Brants, τὴν ἀρχαιότερην δημοσιονομικὴν συγγραφὴν (3).

Οὕτω διὰ τὴν περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως πλὴν τῶν ἀνωτέρω οἰκονομικῶν σκέψεων τοῦ Ξενοφώντος τῶν εἰς τὸν «Οἰκονομικὸν» διατυπωθεισῶν καὶ αἱ εἰς τοὺς «Πόρους» ἐκτεθεισῶν οἰκονομικῶν του σκέψεις περὶ τῆς σημασίας, τῆς φύσεως, τοῦ κλίματος, καὶ τῆς τοποθεσίας τῆς χώρας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς συσχέτισεως τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν, περὶ τῆς σημασίας τῶν λιμένων καὶ τῶν ἀγορῶν ὡς καὶ αὐταὶ αἱ ἑλλειπεῖς περὶ νομίσματος σκέψεις, νύξεις, ἀφετηρίας πρὸς περαιτέρω σκέψεις παρέσχον εἰς τοὺς μελετητὰς τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων. Οὕτω ἡ μελέτη τοῦ Οἰκονομικοῦ ἐν γένει ἔργον(4) τοῦ Ξενοφώντος ἐκίνησεν εἰς σκέψεις τοὺς μεταγενεστέρους αὐτοῦ καὶ εἰς διατύπωσιν περαιτέρω σκέψεων, ὡς καὶ τοὺς Μεσαιωνικοὺς συγγραφεῖς, ἔτι δὲ τοὺς μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν μελετητὰς τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ οὕτω καὶ ἐμμέσως αἱ σκέψεις αὐταὶ τοῦ Ξενοφώντος συνέβαλον ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν νωτέραν διαμόρφωσιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

1) Βλ. ἀν. σελ. περὶ φυσικῶν ἢ τεχνικῶν ὄρων τῆς οἰκονομίας καὶ περὶ κοινωνικῶν ἀκόμη (δὲ οἱ μέτοικοι δὲν στρατεύονται καὶ δὲν διακόπτεται ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή κλπ.).

2) Βλ. ἀν. σελ. 43.

3) Brants—Xenophod Economiste. Louvain 1881 σελ. 19.

4) Παρ-αλείπομεν τὴν σημασίαν τοῦ «Οἰκονομικοῦ» διὰ τὴν γεωπονικὴν ἐπιστήμην.